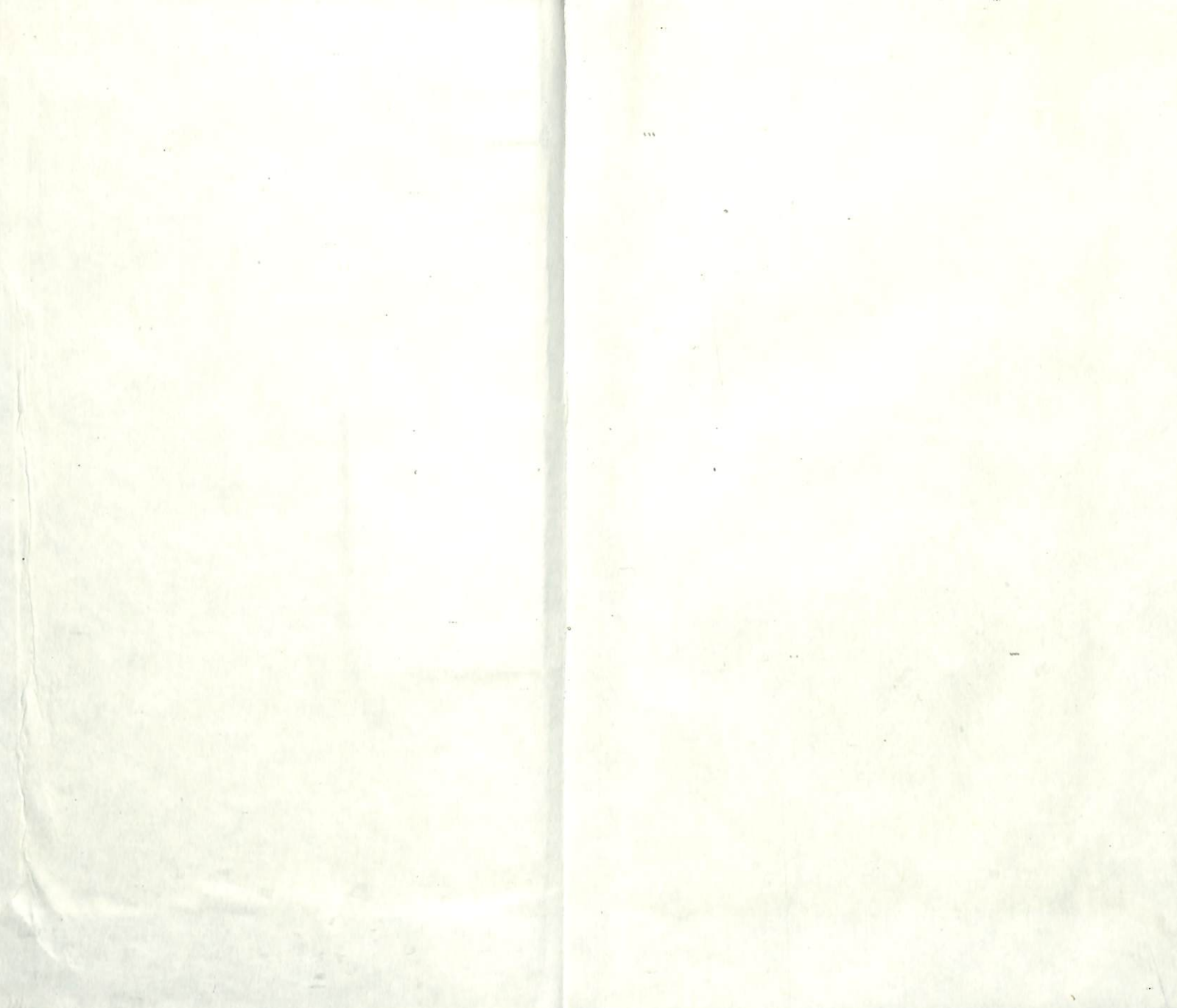

891.71.092

2-565

Հ Ե Ր Ց Է Ն

Կրթական և գործունեության
խնամակարան

Գրեց

Գ. ՏԵՐ-ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ

891.71.092

2-565

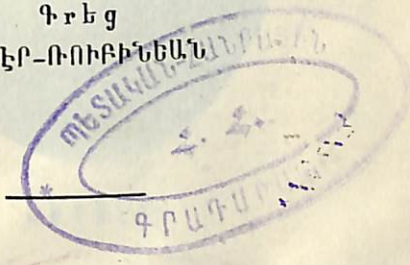
71.092
563
19 NOV 2010
2110
W

ՀԵՐՑԷՆ

ՌՈՒՍ ՀՈԶԱԿԱՒՈՐ ՄՏԱԾՈՂ

Նրա կեանքի եւ գործունեության
սեփականը

Գրեց
Գ. ՏԵՐ-ՌՈՒԲԻՆՆԱՆ

Ս. ԷԶՄԻԱՆԻՆ
Եկեղեցաւարժ Տպարան Մայր Աթոռոյ
1915

Unfor vis
3798-48

22.08.2013

15219

13483

18 NOV 1913

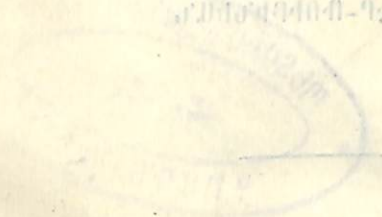
1883

1883

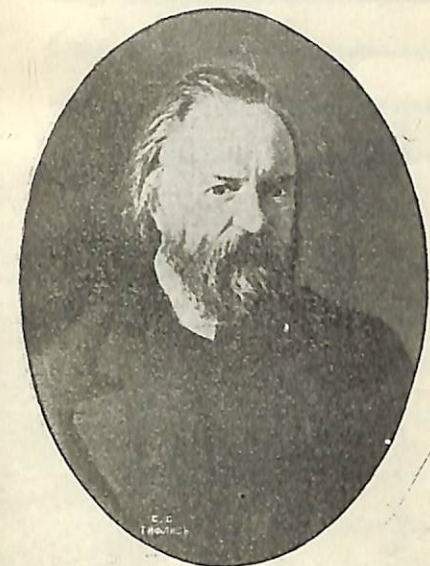
1883

1883

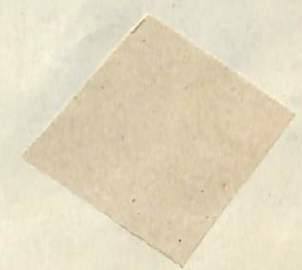
1883

1883

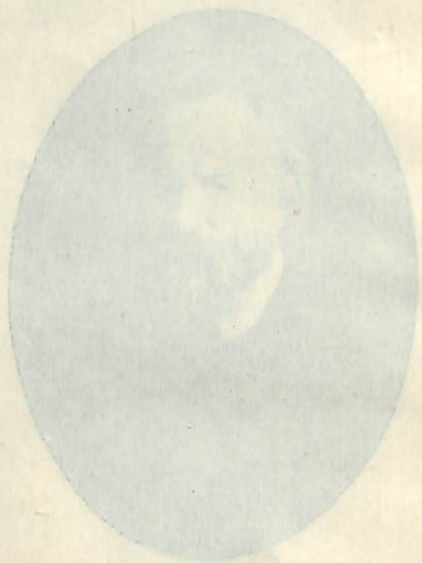
1883

Ներսիսեան դպրոցի ուսաց
լեզուի ուսուցիչ Պ. Մտ. Զափա-
Նակեանին է նուիրում հեղինակը:

Կենսագրականների ընթացումը ընդ-
հանրապէս աւելի շատ բան է տալիս կար-
դացողին, քան գրական մի այլ տեսակի երկ-
րա համար և զործնական անգլիացիների
և տատանիների ամենասիրած գիրքը՝ մեծ
մարդկանց կենսագրական հատորներն են:
Հասկանալի է այս երևոյթի պատճառը. —
որպէսզի կարճատև գիտակցական կեանքում
մարդս իւր անհատական գերը ըստ կարե-
լուոյն յաջողութեամբ կատարէ, նուազ սխալ
քայլեր անելով մեծ արդիւնքներ առաջաց-
նէ՝ — պէտք է, որ նա տեղեակ լինի, թէ ի-
րենից առաջ ինչպէս են վարուել խելացի
մարդիկ, որպիսի յարաբերութեան մէջ են
մտել միջավայրի հետ, ինչ միջոցների են
գիմել իրենց առաջադրած նպատակներին
հասնելու համար, ինչ են ստեղծագործել և
այլն. այս տեղեկութիւնները կարելի է ստա-

Ներսիսեան դպրոցի ուսաց
լեզուի ուսուցիչ Պ. Մտ. Զափա-
նակեանին է նուիրում հեղինակը:

Կենսագրականների ընթացումը ընդ-
հանրապէս աւելի շատ բան է տալիս կար-
գացողին, քան զրական մի այլ տեսակի երկ-
րա համար և գործնական անգլիացիների
և պատանիների ամենասիրած գիրքը՝ մեծ
մարդկանց կենսագրական հատորներն են:
Հասկանալի է այս երևոյթի պատճառը. —
որպէսզի կարճատև գիտակցական կեանքում
մարդս իւր անհատական գերը ըստ կարե-
ւորոյն յաջողութեամբ կատարէ, նուազ սխալ
քայլեր անելով մեծ արդիւնքներ առաջաց-
նէ՝ — պէտք է, որ նա տեղեակ լինի, թէ ի-
րենից առաջ ինչպէս են վարուել խելացի
մարդիկ, որպիսի յարաբերութեան մէջ են
մտել միջավայրի հետ, ինչ միջոցների են
գլխիմել իրենց առաջադրած նպատակների
հասնելու համար, ինչ են ստեղծագործել և
այլն. այս տեղեկութիւնները կարելի է ստա-

նալ իրական հերոսների կենսագրութիւններից: Խանութքով կազմուած, համաչափութեան աւելնով հիւսսած կենսագրականները պատանի ընթերցողներին մի քանի ժամուայ ընթացքում ցուցադրում են ընդօրինակութեան արժանի մարդու կեանքի ընթացքի նկարագիրը: Գրական երկի միւս տեսակները՝ չափածոյ բանաստեղծութիւնները, ընդարձակ վէպը կամ թատերագրութիւնը հեղինակների երեակայական հերոսներով և ցնցող նկարագրութիւններով՝ փոքրահասակ ընթերցողին չեն տալիս խկական կեանքի պատկերը, բացի առանձգական գեղարուեստական հաճոյքից: Հին հերոսների, հասարակութեան մէջ ապրած գործիչների պատմութիւնը խրատական շատ բան ունի նոր սերնդի համար:

Ահա Հերցէնը, մի հանճարեղ մարդ, որի կեանքի պայմանների ծանօթութիւնը նորերին շատ բան կը պարզէ: Հայ պատանիների համար ես գրեցի նրա կենսագրութիւնը, ուղեցի ցոյց տալ, թէ Հերցէն ինչպէս է ապրել և ինչ է ասել ապրելու մասին: Տպագրութեան յանձնելով երեք տարի առաջ գրած այս շարադրութիւնը ներկայ պայմաններում, ես ի նկատի ունեմ և այն հետաքրքրութիւնը որ Ռուս-թիւրքական պատերազմի պատճառով ծագելու է թիւր-

քահայերի մէջ. իմ նպատակս է ծանօթացնել թիւրքահային ուսման մտաւորականութեան խոշոր գէմքերից մէկին, և այդպիսով գէթ նուազ չափով գոհացում տալ թիւրքահայերի հետաքրքրութեանը:

Այս գրելիս օգտուել եմ մի շարք աղբիւրներից, որոնց ցուցակը կը գտնեք վերջին երեսում:

Ս. Էջմիածին.

1914 ղեկտեմբեր

I

Հերցէն իրական կեանքի մի հերոս էր, 19-երորդ դարի ռուսական մտաւորականութեան խոշոր գէմբերից մէկը:

Ռուսահայ մտաւորականութիւնը ռուսական ինտելիգենցիայի օրգանական մի հատուածն է և ունի նրա հետ շատ ընդհանուր գծեր. այն հիւանդագին յոգնածութիւնը և երազների լքումը, որ նկատվում էր մայր խմբի մէջ, իւր նոյնօրինակ արտացոլումն էր գտնում և հատուածներում: Նոր չէ այս ազդեցութիւնը. դեռ Հերցէնի ժամանակ, 60-ական թուականներին ռուսահայ ինտելիգենտները՝ Ստեփաննոս Նազարեան, Միքայէլ Նալբանդեան և այլն, հայերէն են արտայայտել այն, ինչ Բեկինսկիյ, Հերցէն և Դօբրոլիւբովը արտայայտել են ռուսերէն: Հերցէն առանձնապէս մեծ ազդեցութիւն է ունեցել հայ մտաւորականու-

թեան զարգացման վրայ. Միք. Նալբանդեանն ամբողջապէս տոգորուած էր նրա գաղափարներով: Արտասահմանեան հայ ռուսանոցութիւնը Հերցէնի առաջ բերած շարժման և նրա «КОЛОКОЛЪ»-ի ազդեցութեան տակ 1880-ական թուականներին կազմակերպում է առաջին հայկական սօցիալական կոուսակցութիւնը, որ կուսակցական կենդրոնական օրգան «Հնչակի» անունով «Հնչակեան» կոչուեց. սա մինչև վերջին օրերը շարունակում է իւր գոյութիւնը, թողնելով անցեալում եռանդուն զործունէութեան պատմութիւնը: ¹⁾ Հէնց «Հնչակ» բառը նոյն

1) Որեւէ հասարակութեան մէջ կուսակցութեանց երեւան դալը, յաջող կազմակերպումը եւ երկարատեւ զործունէութիւնը անսխալ ապացոյց են հասարակական մտքի որոշ շերտաւորման եւ համախոհ տնհատների միացման, որ հետեւանք է կուլտուրական զարգացման: Հայերս տուել ենք այդպիսի ապացոյցներ. մեր նորագոյն պատմութիւնը ունի հանգստացնող էջեր, հասարակութեան կուլտուրական մակարդակը ցուցադրող: Մասնաւորելով մեր խօսքը «Հնչակեան» կուսակցութեան մասին, պէտք է ասել, որ նա անցեալում ունեցել է փառաւոր զործունէութեան շրջան, որ շարունակվում է ոյժմա, մանաւանդ Թիւրքիայում: Ազգային պատմագրութեան եւ գալիք սերունդների

իսկ ուսումնական КОЛОКОЛЬ-բառի հայերէն թարգմանութիւնն է, որ աւելի ցայտուն է դարձնում հայ մտաւորականութեան կախումը ուսումնականից: ¹⁾

Ինքնուրոյն ուժեղ մտածող և անկեղծ հայրենասէր, Հերցէն իւր դրօշմն է դրել ոչ միայն այն ժամանակի վրայ, երբ ինքն էր ապրում, այլ և յետագայ շրջաններին: Հերցէնի մահից յետոյ առաջ է գալիս «նարօդ-նիկներին» շարժումը, որ հետեանք էր գլխաւորապէս նրա քարոզչի: Իւր կենդանութեան ժամանակ նա առանձնապէս փայլ ստացաւ 1857-63-թուականներին, երբ Լօնդօնում իւր «Հնչակն» էր հրատարակում: Հեռու էր հայ-

շահի տեսակէտից շատ կտրուկ է ժողովել «հնչակեանին» վերաբերող նիւթերը եւ այդ կուսակցութեան պատմութիւնը տալ: Սյդ հեշտ է այժմ, քանի կան կենդանի վկաներ «հնչակեան» շրջանից, քանի հայ աշուղը կրկնում է «հնչակեան» երգը. կանցնին տարիներ. կնուադին աղբիւրները եւ կը մոռացուին դէպքերի յաջորդութեան մտապատկերները. դրա համար օր առաջ պէտք է ժողովել նիւթերը:

1) Թէեւ Հնչակեան կուսակցութեան հիմնադիրներեց եւ աչքի ընկնող գործիչներից՝ մէկը՝ Ռ. Խանազատ՝ ժխտում է որեւէ այդպիսի ազդեցութիւն:

րենիքից, բայց անշուշտ մագնիսական ձգողութեամբ նրա մտորումները ուղղուած էին դէպի Մօսկուա. հոգով նա վերադարձել էր հայրենիք, ապրում էր միայն հայրենիքը երազելով: Բրպէս նմանօրինակ պատմական փաստ այստեղ պէտք է յիշել մեր Ստեփան-նոս Նազարեանին (1812-79) իւր «Հիւսիսափայլ» ամսագրով (1858-64), որ հայ հասարակական մտքի դարգացման ու արագ յառաջ ընթացման գործում նոյն դերն է կատարել, ինչ որ Հերցէնը ուսաց պատմութեան մէջ, իհարկէ համեմատական չափերով և այն տարբերութեամբ, որ Հերցէն աւելի յեղափոխական էր, իսկ Ստ. Նազարեան աւելի գիտնական:

Հերցէն իւր պարբերականով բազմաթիւ կապերով միացած էր մայր երկրի հետ. նրա մեծաքանակ ծածկանուն թղթակիցների մէջ կային շատ անուանի դէմքեր. «КОЛОКОЛЬ»-ը ունեցաւ մինչև այդ և մինչև այժմ չտեսնուած յաջողութիւն. կայսրից մինչև հասարակ զինուորը—բոլորի ձեռքը ընկնում էին նրա թուերը. չինովիկները դողում էին նրա մերկացոյ մներից, անզօրները նրան էին դիմում օգնութեան: Հերցէն եւրոպային ծանօթացրից ուսւ ժողովրդի հետ: Հերցէն դառաւ յանցաւորին՝ ցոյց տուեց հասարակական կեանքի այլանդակութեան պատճա-

ուր և մինչև այժմ չհասկացուած միջոցներ առաջարկեց:

Ի՞նչ պայմաններ նախատեսեցին Հերցէնի յաջողութեանը, ինչո՞ւն էր կայանում նրա քարոզը և ի՞նչ արդիւնքներ ստացուեցին նրա գործունէութիւնից՝ մենք կիմանանք յաջորդ գլուխներում: Այժմ անհրաժեշտ է վերլիշել պատմական այն նախընթաց շրջանը, որի շարունակութեան՝ մէջ կանգնած է Հերցէն որպէս մի հսկայ, իւր ստուերը քցելով յաջորդ սերունդների պատմութեան վրայ:

II

Ժողովրդների տրամադրութեան անսխալ աստիճանաչափն է նրանց գրականութիւնը: Հերցէնի նախորդ սերնդների ճշտ պատկերն ենք գտնում ուսաց գրականութեան մէջ: Յօսովիզին, Ռադիշչև, Գրիբօեդով, Ժուկովսկի, Պուշկին և Գօգօլ մինչև Հերցէն ճշտօրէն արտայայտել են ուս մասսայի տրամադրութիւնը:

Յօսովիզին (1744—92) իւր կատակերգութեամբ (Недоросль)¹⁾ համարեա առաջին անգամ նկարագրում է գոյութիւն ունեցող դասարկարգերը և բնորոշում է այդ

1) Անչափահաս:

դասակարգերի փոխ յարաբերութիւնները. նա մերկացնում է կալուածատէր դասի փչացած պատկերը, ծաղրում է դաստիարակութիւնը փոքրերի, որոնք միշտ մնում են անչափահաս, խակ ու թերուս, և որոնց դաստիարակութիւնը ամբողջապէս ամփոփւում էր կերակրման մէջ (воспитание въ ПИТАНИИ): Կերակրման հոյակապ հոգատարութեան պատճառով Митрофанушка-ն կանգնած է անցեալ սերունդների շարքում պարարտ, հարուստ մարմնով, բայց խակ մտածողութեամբ և ապականուած հասկացողութիւնով: Նա բթացել է անգործութիւնից, անասնացել է միաւար կենցաղից. հոգեկան վերապրումները խորթ են այս սերնդին, դերակշռողը մարմինն է, որ իւր բնական պահանջն է դիւ հնչեցնում Простакова անուանի ծնողին՝ «не хочу учиться, хочу жениться»¹⁾... Ծնողը պատրաստ է բաւարարութիւն տալու զաւակի ցանկութեանը՝ որովհետև գիտութիւններին կարօտ են միայն ճորտերը... «սպասարհագրութիւն պէտք է իմանայ միայն կատապանը»...

Յօսովիզին իւր երկի մէջ հաբեանցիօրէն է նկարագրել ուս ժողովրդի մեծա-

1) Զեմ ուզում սովորել, կամենում եմ ամուսնանալ:

գոյն հատուածը՝ գիւղացիութիւնը, որ այն ժամանակ տառապում էր որպէս ճորտ: Նրանց վրայ առանձին ուշադրութիւն է դարձրիլ Ռադիշեւը (1749—1802) իւր հոշակաւոր և իրեն համար տարաբաղդ նշանակութիւն ունեցող ճանապարհորդական գիտողութիւնների մէջ (Путешествіе изъ Петербурга въ Москву)¹⁾: Նա և առաջին ուժեղ հարուածն է տալիս ճորտատիրական սիստեմին: Եւրոպական դաստիարակութիւն ստացած և 18-րդ դարի ազատամտութեամբ ոգևորուած Ռադիշչեւը գիտում է իւր շուրջը, ծանօթանում է իւր հայրենիքին և խորունկ վիշտն է ճաշակում, նա իւր լուսաւոր մտածողութեամբ ըմբռնում է, որ մարդկանց դժբաղդութիւնը առաջ է դալիս հէնց մարդուց — իրենից և ոչ հողից կամ կլիմայից. դժբաղդութեան պատճառը այն է, որ մարդը ծանօթ չէ իւր միջավայրին և չգիտէ, որ ինքը, որպէս հասարակութեան անդամ՝ կարող է մասնակից լինել հասարակութեան կառավարմանը: «Բոլոր մարդիկ միատեսակ են երեւոյն գալիս. — միանման անդամներով, բանականութեամբ և կամքով են օժտուած, հետեւեալ, եթէ մարդ որոշ պայմանով կապուած չէ հասարա-

1) Ճանապարհորդութիւն Պետերբուրգից Մոսկուա:

կութեան, ապա ուրեմն անկախ է իւր գործունէութեանց և անելիքի մէջ, իսկ երբ մարդը համաձայնվում է հպատակուել հասարակութեան մէջ եղած իշխանութեանը, այդ անում է միայն իւր սեփական օգուտի համար: Ուրեմն, ուր հասարակութեան անդամ լինելը նրան օգուտ չէ տալիս — այնտեղ մարդն անկախ է: Պետութեան նպատակը պէտք է լինի երկրի ամբողջութեան բարեկարգ գործութիւնը, որ հիւսվում է առանձին անհատների բարեկեցութիւնից. դրա համար չէ կարելի երանելի անուանել այն երկիրը, ուր քաղաքացիներից հարիւրը յղփացած են փարթամութեան մէջ և այլանդակվում են անգործութիւնից, իսկ հազարը զուրկ է ցամաք հացից, սեփական յարկից և այլանդակվում է մարմինը չափազանց աշխատանքից» (Путешествіе-երես 218):

Յրանսիական Մեծ Յեղափոխութիւնից (1789) մի տարի յետոյ է գրել Ռադիշչեւը այս տողերը. նա իսկութեամբ էր հասկացել «մարդու իրաւունքների գեկլարացեան» և խրախուսուած կատարինէ Բ. կայսրուհու ազատամտութեամբ՝ ճորտատերութեան վերացման քարոզն է հնչեցնում, քննադատութեան, անբաւականութեան խրատն է տալիս իւր հայրենակիցներին, և այդպիսով ուղև ինտելլիգենցիայի գոյացման հիմքն է

դնում, որի նախահայրն է իրաւամբ համարվում: 1) Համոզուած ազատամիտ և լուրջ բարենորոգումների կողմնակից Ռադիշչևը իւր միջավարի արգասիքը չէր ամբողջապէս, կատարինեան մակերեսային ազատամտութեան շրջանն էր, երբ արտաքին փայլն էր գերագոյն նպատակը, երբ հասարակութեան մէջ Ֆամուսովի և Մօլչալիւնի հայրերն էին

1) Ռուս մտաւորականութեան համար շատ բնորոշ է այս առաջին ինտելիգենտի վիճակը: Կատարինէ Բ., որ սեփեւեթի կանացիութեամբ 18-րդ դարի լուսաւոր մտքերի ծանօթութեամբ էր զարդարել ռուսական դարաւոր անարդարութիւնը՝ ճորտութիւնը, եւ առերես ազատամիտ էր-Ռադիշչևին իւր զրքի համար Սիբիր է ուղարկում եւ զրքի ոչնչացման հրամանն է արձակում: Ռադիշչևը լայն ժողովրդականութիւն չէ ստանում, նրա գիրքը ցենզուրայի սեփականութիւն է դառնում եւ միայն 1903 թուին մի քանի հրատարակութեամբ լոյս է տեսնում, եթէ չը հաշուենք 1864 թ. սակաւ օրինակ հրատարակութիւնը: Բայց այս խիստ ցենզուրան չը ոչնչացրեց Ռադիշչևի նշանակութիւնը ռուս հասարակութեան տրամադրութեան վերաբերմամբ: յաջորդ սերունդի լաւագոյն անդամները՝ Պուշկին, Բելինսկիյ եւայլն, Ռադիշչևի զրքի ձեռագիրն են կարդացել եւ նրան իրենց ռեսուցիւ են անուանել:

օրէնսդիրները: Ժամանակին անհամապատասխան հայեացքները, կարեկցութիւնն և առողջ բանականութիւնը թունաւորեցին Ռադիշչևի անհատական կեանքը. այդ կեանքը ռուս գաղափարական մտաւորականների սիմվօլն է: Ռադիշչևի յաջորդ սերունդի պատկերն է գծագրել Կրիբօեղով (1795—829) «Горе отъ ума» 1) կատակերգութեամբ: Սա նկարագիրն է այն մթնոլորդի, ուր բարեկիրթ Չացկին խելագար է յայտարարվում, որ լցուած է հաճոյանալու, ամեն պայմանների յարմարուելու ընդունակ Մօլչալիւնիւնով, որոնք դուր գալու համար շնիկներին անգամ քծնում են. ծայրայեղ համեստութիւնից իրենց ինքնուրոյնութիւնն են ժխտում, աւելով «не должно смѣть. свое сужденіе имѣть», 2) և ամեն դէպքում պատրաստ են սողալ, շողորթել, կեղծել, проедавать ступль, подвѣять платокъ 3): Կեղծիքի և փոխադարձ անվստահութեան վրայ հիմնուած այս հասարակութիւնը բաղկացած է ճարպիկ Չագօրեցիկներից և դատարկախօս Ռեպետիլովներից: Փոքրերի դաստեարակութիւնը յան-

1) Խելքից պատուհաս:

2) Համարձակուելու չէ իւր կարծիքը ունենալ:

3) Ա.թոռ հրամցնել, թաշկինակը վերցնել:

ձևով և պատահական բախտախնդիրներին ֆրանцузիկէ изъ Бордо, «числомъ по болѣе, цѣною подешевле»¹⁾ այսպիսի գրութեան մէջ զարմանալի է Գամուսոյի վերաբերմունքը դէպի գրութիւնը. «учение— вотъ чума, ученость— вотъ причина...»²⁾ միշտ կրկնում են նրանք և որպէս միջոց այդ ժանտախտից ազատուելու՝ Գամուսոյի սերնդի մի ծաղիկը առաջարկում է զարոցներից գրագրութիւնը վերացնել և маршировка³⁾ մտցնել, а книги сохранить такъ, для большихъ okazji.⁴⁾ Գամուսոյին այդ քիչ է թվում և նա առաջարկում է «Нѣтъ, ужъ коли зло пресѣчь, забрать все книги бы да сжечь...»⁵⁾ Այսպիսի ամբոխի մէջ երևան են գալիս փոքրաթիւ գաղափարական մտածողներ, չեն կարողանում հաշտուել մասսայի հետ և վշտացած մինչև հոգու խորքը

1) Բորդո գաղիացին, «Թվով աւելի, արժէքով էժան»:

2) «Ուսումը-ահա ժանտախտ, ուսումնական նութիւնը-ահա պատճառը»:

3) Քայլերթ:

4) Իսկ զրբերը պահել այնպէս, մեծ պատիմների համար:

5) Ոչ, եթէ արդէն չարիքը վերացնել, պէտքէ ժողովել բոլոր զրբերը եւ այրել:

կառք են պահանջում և փախչում են առանց յետ նայելու ինչպէս փախել էր Սաւոնարոլլան կաթոլիկ վանքից, բացականչելով՝ Heu, fuge crudeles terras, tuge litus avaram.¹⁾ Չացկու, ինչպէս և նրա ստեղծագործողի՝ Գրիբոեդովի համար ատելի է ստրուկը, ատելի է Մօլլալինը, նա բացարձակ յայտնում է. «По духу времени и по вкусу я ненавижу слово—рабъ»:²⁾

Ժուկովսկին (1783—1853) ոչ միայն ատում է ստրուկ բառը, այլ և ամենալսեմ նշանակութիւնն է տալիս մարդուն, լինի նա ազատ թէ անազատ. «при мысли великой, что я человекъ— всегда возвышаюсь душою»:³⁾ այս խօքերը ատել է Ժուկովսկին, որ յայտնի է որպէս ուսմանտիկ. նրա ուսմանտիզմը անհրաժեշտ թարմ օդի հոսանք էր սեփական իրականութիւնից սարսափող գրականութեան մէջ. ուսմանտիզմը հանգստացնող կախարդիչ դեղ էր տանջուած հոգիներին: Ժուկովսկու ուսմանտիզմի ազդե-

1) Ո՛հ, փախիր այս դժման երկրից, փախիր ժլատ ափերից:

2) Ըստ ժամանակի ողու եւ ճաշակի, ես արհամարհում եմ սա բառը՝ ստրուկ:

3) Այն վեհ մտածողութեամբ, թէ մարդ եմ ես, միշտ բարձրանում եմ ես հոգով:

ցութեան տակ զարգանում է մի ամբողջ սերունդ և նշանակալից արդիւնքներ է առաջացնում: Հերցէնն էլ ազատ չէ եղել ուսմանտիղմի ազդեցութիւնից:

Ժուկովսկու մասին խօսելիս չը պէտքէ բաւականանալ նրա ուսմանտիղմով և հասարակական իդեալներով, որպէս թարգման Շիլլէրի, Գէօթէի և Բայրօնի երկերի, նա իւր սեփական շնչով հրապուրանք է տուել դրանց և ողւս պատանիներին է ընծայել: Բայց ժուկովսկին մեծ նշանակութիւն ունի և որպէս դաստիարակ Աղեքսանդր Բ. կայսրի: Ռումանօվների հարստութեան այս տաղանդաւոր թագաւորը, որ իւր համարձակ մտքի թափով և իրագործած բարենորոգումներով յետ չէ մնում Պետրոս Մեծից, պատանեկութիւնը անց է կացրել ժուկովսկու հետ, շրջել են միասին Ռուսաստանում: Հումանիստ և ճորտատիրական սիստեմին թշնամի ժուկովսկին իւր աշակերտի զգացմունքներին մարդասիրական գունաւորումն է տուել և Ազատարար կայսրի tabula rasa-ն սիրուն զծագրութիւններով է լցրել: «Աշխարհում ոչինչ չկայ աւելի մեծ ու գրաւիչ, քան թագաւորը կամ թագաւորազն, որ արժանի է մարդ անուան...» գրել էր ժուկովսկին. այս ոգով և նա դաստիարակել է իւր սանին՝ նախ մի բարեկիրթ մարդ, օժտուած մար-

դասիրական բարձր յատկութիւններով և դրանով ամենագրաւիչ մեծութիւնը՝ մի թագաւոր, որ միևնոյն ժամանակ և մարդ է: Ձմերային պալատում (Պետերօգրադում) մինչև այժմ անփոփոխ մնում են Ազատարար կայսրի սենեակները՝ անպաճօճ կահաւորութեամբ, որ այցելուին իսկոյն յիշեցնում է լուսամիտ կայսրի ուսմանտիկ ուսուցչին, նրա բրօնզէ փոքրադիր արձանն էլ դրուած է աշակերտի սեղանին:

III

Ժուկովսկու ուսմանտիղմը Փարիզեան արշաւանքից (1814) յետոյ ստեղծեց երազների սիրահար մարդիկ, որոնց հետ զարգացան Ռադիշչևի տիպի գործիչները, լուրջ աշխարհայեացքով և քննադատական ջիղով: Վերջին տեսակի ներկայացուցիչ չէ տուել այդ շրջանի ողւսական գեղեցիկ գրականութիւնը. կան միայն երազների սիրահարների յաջող գէմքեր, որոնք իրենց հետ «մառախլապատ Գերմանեայից», բերել էին Կանտի և Շիլլէրի հայեացքների գիտութիւնը: Պուսկինը (1799—877) «Евгеній Онегинъ» պօէմայի մէջ կայ մի այդպիսի տիպ՝ Լենսկիյ, ակտիվ գործունէութիւնից զուրկ, այս Լենսկու պէս Նապօլէօնեան պատերազմների պատճառով Եւրոպա-

էին ընկել և ուրիշ շատ երիտասարդներ-
 ևրոպական մտքի և գործելակերպի քաղցրու-
 թիւնը ճաշակելուց յետոյ նրանք վերադար-
 ձան հայրենիք և դեկտեմբերեան շարժումը
 առաջ բերին (1825), բայց չհասան անմի-
 ջական շօշափելի օգուտների: Դեկտեմբերեան
 շարժման տապալումից և սկսվում է մի սեւ
 օրջան՝ ռուս հասարակութեան տրամագրու-
 թեան պատմութեան մէջ, և տեւում է մին-
 չև 1855 թուականը: Այս երեսնամեակը յայտ-
 նի է «աւելորդ մարդկանցով» և կոչվում է
 эпоха лишнихъ людей: Այդպէս են Պուշկի-
 նի՝ Օնեգինը, Լերմոնտովի՝ Պեչորինը, Հեր-
 ցէնի՝ Բեկտովը, Տուրգենևի՝ Ռուդինը...
 Աւելորդ մարդիկ էին սրանք այն ժամանակ,
 իրականութիւնը նրանց պահանջը չունէր,
 կեանքը առանց նրանց օգնութեան էլ ըն-
 թանում էր день за день, выпче какъ вчера ¹⁾:

Դեկտեմբերեան շարժման վախճանը
 մանգաղի պէս արմատից կտրեց այն տուն-
 կերը, որոնք ևրոպական մթնոլորդն էին
 տեսել, իսկ Ռուսաստանում ծաղկել էին
 ուզում: Կայսերական դիւանատան Գ. Բա-
 ժանմունքը իւր մէջ կենդրոնացրեց արմա-
 տախիլ արուած տունկերը, Սիրիբ ուղար-
 կուեցին շատերը, գլխատուեցին պարագլուխ-

1) Օրը օրին, էսօր երեկուայ պէս:

ները: Այս միջոցները թողին ազդեցութիւն.
 անպատիժ մնացածները շէնցին ու սառան,
 չզիտէին ինչ անել, չհամարձակուեցին դնալ
 համոզմունքի ընդած ճանապարհով. Գ. Բա-
 ժանմունքը ամենագէտ էր և ամենագոր.
 դիմել վարդապոյն նպաստակի միւս ձևի իրա-
 գործմանը, դնալ ժողովրդի մօտ, ձուլուել
 հետը. բայց ժողովուրդն էր ճորտ, անտա-
 նելի կլինէր. ստացած դաստիարակութիւնը
 և ուսմանտիղմի ազդեցութեան տակ զգաց-
 մունքների փխրունութիւնը արգելք հանդի-
 սացան ժողովրդին մօտենալու: Կէս դար յի-
 տոյ, երբ ուսմանտիղմը թուլացել էր և նախ-
 կին դաստիարակութեան ոգին ձևափոխուել՝
 այդ ձուլումը տեղի է ունենում, ռուս մտա-
 ւորականութիւնը «գէպի գիւղ» է գնում:
 «Սև շրջանի» ամբողջ ընթացքում Ռադիշչևի,
 Պեստելի և Ռիլևի սերունդը երեսուն տարի
 շարունակ տատանումների մէջ անց կացրեց,
 մի ելք գտնելու որոնումներով սրբագործեց
 ռուս հասարակութեան մէջ «աւելորդ մար-
 դու» տիպը: Ահա Օնեգինը, Պեչորինը, Բեկ-
 տովը, Ռուդինը. բոլորը լի դեռ ևս չգործա-
 դրուած եռանդի մէծ պաշարով. արիւնը ա-
 ռագութեամբ հոսում է անօթներով, ուղեղը
 առատօրէն պատրաստում է ծրագրներ, «մէ-
 կը քան զմիւս գեղեցիկ», բայց արտայայտ-
 ման ու իրականացման միջոցները բանալիի

տակ են, դռները փակ են:

Գ. բաժանմունքը և ճորտատիրութիւնը 30 տարիների ընթացքում անգործութիւնից ժանդոտեցրին՝ բազմաթիւ երեւելի մտքեր, ոյժ տուին միայն Սորակեիչների Ձիչիկովներին բանակին:

Գօգօլ (1809—52) նկարագրել է այդ «սև շրջանի» մարդկանց. նրա հերոսների մէջ չկան աւելորդ մարդիկ. նա տուել է միայն բացասական տիպեր, որոնք կենսութեան և էին այն ժամանակ: Գօգօլը հարադատութեամբ նկարագրել է այդ շրջանը.— ողորմելի Ա. կակիյ Ակակիիչ, կացնի հարուածներով կազմակերպուած Սորակեիչ, լճակների վրայ կամուրջներ կառուցանող երեւելի ցնդաբան Մանիլով, մեռած հոգիների հանճարեղ կապալառու Ձիչիկով, անբաժան ընկերներ՝ Դօրչինկիյ և Բօրչինսկիյ և այլն և այլն. ահա ցուցակը յոյժ կարեւոր այն մարդկանց, որոնց մէջ Օնեգին, Պեչօրին, Բեկտով և Ռուդին աւելորդ էին:

IV

Վերջին երկու հատուածներում համառօտակի վերլուծելիքները ողու հասարակութեան տրամադրութեան օղակները, որոնք 18-րդ դարի վերջից մինչև Հերցէնի շրջանն են

ձգվում: Այս օղակների մասին խօսքը ամբողջացնելու համար անհրաժեշտ է առանձին ուշադրութիւն դարձնել օղակներից մէկի վրայ, որ իւր առանձնայատկութիւններով ու անհամաչափութեամբ աչքի է ընկնում. դա դէկտեմբերեանների օղակն է, յիշատիւնական շարժման առաջին կազմակերպողներինը նորագոյն դարում:

Անշատուած երկու (հիւսիսային և հարաւային) խմբի, նրանք տարբեր հայեցակէտեր ունէին վերջնական նպատակի վերաբերմամբ. առաջինը ձգտում էր երկիրը դարձնել սահմանադրական սկզբունքներով կառավարուող մի պետութիւն, իսկ երկրորդը գնում էր աւելի առաջ և հասարակապետութեան հեռանկարով էր ոգևորվում: Երկու նպատակն էլ համապատասխանում էին Ռադիշչևի քարոզին— «հասարակութեան անդամը հասարակութեան կառավարման մէջ մասնակցութիւն պէտք է ունենայ»: Թէ հիւսիսային և թէ հարաւային խմբերը միասնական գործելակերպ էին ընտրել— յեղափոխական ճանապարհը, ապստամբութիւնը, որի անյաջող վախճանը օգը ցնդեցրեց վարդապետները: Դեկտեմբերեան շարժման պատմութեան ուսումնասիրութիւնը մեզ թոյլ է տալիս ասելու, որ այդ կազմակերպութեան անյաջողութիւնը միայն պատահ-

մունք էր: Եթէ Աղեքսանդր Ա. Կայսրը մի
երկու տարի ուշ մեռնէր՝ այս կաղամակեպու-
թիւնը աւելի պատրաստուած կը ելնէր Սե-
նաստակայա հրապարակը և հաւանօրէն յա-
ջողութիւն կունենար, ինչպէս վերջերս ու-
նեցան չին դեկտեմբերեանները.¹⁾ 1825 թ.
սուս դեկտեմբերեանները նոյնչափ պատ-
րաստուած՝ էին, որչափ Սան-Նատ-Չէնի բա-
նակը, պատահական դէպքը և այդ դէպքից
օգուտ քաղելու անհեռատես որոշումը Պես-
տիլին և Ռիլեին անպատրաստ է գտնում և
կաղամակեպութիւնը վիժում է, ծաղիկը դեռ
չբացուած՝ թառամում է վրայ հասնող խոր-
շակից, բայց իւր գոյութեան մտապատկերն
է թոյնում յետեից. այդ մնացորդներին են
պարտական Պուշկին, Բելինսկիյ, Գրանովս-
կիյ, Օգարև և Հերցէն, որոնք և ծաղիկ վե-
րակենդանացման աշխատողներն են ընդհան-
րապէս: 1826 թուին, երբ Մօսկուան տօ-
նում էր Նիկողայոս Ա. Կայսեր թագադրու-
թիւնը, Օգարև և Հերցէն պատանեկան յուզ-
մունքով Воровьы Горы բարձրաւանդակի
վրայ իրենց դաշն են կապում. Դեկտեմբե-

1) 1944 թ. Դեկտեմբերին, ինչպէս յայտ-
նի է. Զինատանը ամբողջապէս արեկոծուեց եւ միա-
պետական հսկայ երկիրը հազաւ աէսպուրիկի
նշանազգեստ:

րեանների արիւնով ուխտում են Կարլ Մօ-
րի և Մարկիզ Պօղայի (Շիլլէրի հերոսներ)
դադափարներին ծառայել, ճշմարտութեան
և ազատութեան զինուոր լինել, երգվում են
անշեղ կատարել այդ ուխտը, և մենք կտես-
նենք, որ իրագործում են իրենց խօսքը:

Բայց—«աւելորդ մարդիկ»—անա դեկ-
տեմբերեանների անմիջական յաջորդները,
երազներից որբացած հոգիներ, լքուած խա-
ւար գլուխներ, ճանձի պէս վախկոտ, խօսքի
և գործի անհամապատասխանութեան հե-
րոսներ. նրանք ամբողջապէս լցրին հոչա-
կաւոր սև շրջանը, և միայն եղակի ուժերն
էին, որոնք չէին արեցած ընդհանուր լքու-
մով ու մոռացութեամբ, հեռու էին երկչո-
տութիւնից. կային Բելինսկու և Հերցէնի
նման անխոնջ մարտիկները, սրանք և միակ
լուսաւոր կէտերն են սև ֆօնի վրայ. Նրանք
իրենց ժամանակ կոչ են արել կենդանի
մնացածներին, անտարբերութեան և լքումի
այն օրերին վախ են ազդել լպիրշ ստանալի-
ներին և իրենց գործունէութեամբ քաջա-
լերիկ են անարատ մտածողութիւնը, միշտ
ձայնելով vivos voco!

V (1812—34)

Ծանոթանալով Հերցենի անհատական կեանքի չափազանց պարզ պատմութեանը, որովհետեւ, հակառակ Իպ. Տէնի «գրական օրէնսդրութեան» անհատը, անկախ միջավայրից, ժամանակից և ցեղից, որոնց մէջ գլխաւորում է, այսպէս կամ այնպէս իւր ընտրող կնիքն է դնում իւր մտքի գործունէութեան և արդիւնքների վրայ և ստեղծագործող ուժին որոշ ուղղութիւն է տալիս:

Ալէկսանդր Իվանովիչ Հերցենի անհատական-ընտանեկան կեանքը (1812—70) չափազանց պարզ է. թէև Հերցեն շատ է գրել իւր անհատական կեանքի մասին և ընտանեկան զօրեղ ցնցումներ է ճաշակել, բայց անհատականը երբեք չէ խանգարել նրա հասարակական պարտականութեանց իրագործմանը: Հասարակական գործիչի ջիղը

աւելի ուժեղ էր Հերցենի մէջ, քան անհատական բարեկեցութեան ցանկութիւնը:

Ռուս տոհմական ազնուական ԻԿԱՌԵ ԴԿ. ԴԿՈՎԼԵՅԵՒ-ի և մի համեստ գերմանուհու ապօրէն կենակցութեան արգասիքն էր մեծագործ դէմքը, ծնունդ է 25 մարտի 1812 թուին, Մօսկուայում: Վեց ամսական տղայ է եղել, երբ Նապօլէօնը Մօսկուա է մտել և Հերցենի հօր ձեռքով իւր ինքնաձեռագիր նամակը ուղարկել Պետերօգրադ՝ Աղեքսանդր Ա. Կայսրին, հաշտութեան ակընկալութեամբ: Հերցենին տանում են Եարօսլավի նահանգը մի գիւղ, ուր և երկար ժամանակ մնում է: Հերցենի հայրը անուանի հին տոհմից էր, աւելի լաւ գիտէր ֆրանսերէն, քան թէ ռուսերէն, ինչպէս ընդունուած էր այն ժամանակ, եղել է ղինւորական, ճանապարհորդել է Եւրոպայում, և Շտուտգարդում, ուր իւր եղբայրը ռուսաց հիւպատոս էր, ծանօթացել է մի գերմանուհու, որի հետ և վերացել է մի գերմանուհու, այդ գերմանուհին կոչւում էր Լուիզա Հաագ, սա և դառնում է Հերցենի մայրը: Հաագը մինչև վերջն էլ մնում է ոչ օրինական կենակից Հերցենի հօր, դառնում է սրտակից ընկեր նրան, այս տեղից և ծագել է Հերցենի ազգանունը— (գերմաներէն Herz=սիրտ): Մանկութիւնն անց է կացրել ֆրանսիացի դաստիարակների

հետ, և ինչպէս բոլորը, սովորել է «чему нибудь и какъ нибудь.» Սկզբնական դաստիարակութիւնը նուազ ազդեցութիւն է ունեցել Հերցէնի վրայ. մանկութիւնից նա ճաշակել է դառնութիւնը, վաղ զգացել է իւր կեղծ դրութիւնը որպէս ոչ օրինական զաւակ, նա իւր կաշուի վրայ է զգացել ահազատների սոսկալի դրութիւնը. հասունութեան տարիներում նա երբեք չէ մոռացել այդ անազատներին և նրանց դառնութիւնը: Մտաւոր ընդունակութիւններով հարուստ, Հերցէնը իւր մօր ցուցմունքներով օգտւում է հօր հարուստ գրադարանից, հրապուրվում է ռումանտիզմի անմահ երգիչներով, առանձնապէս Շիլլէրն է ամենից շատ ոգևորում Հերցէնին. Շիլլէրն է ծանօթացնում նրան համաշխարհային թախիծի հետ: Իւր հօրեղբոր աղջկայ՝ Նատալիայի և մանկութեան ընկեր Օգարեի ընկերակցութեամբ Հերցէն միամիտ դատողութեամբ ոչնչացնում է ժողովուրդների դառնութիւնը և համամարդկային վիշտը, առատաձեռնօրէն երջանկութիւն է բաշխում բոլոր թոյլերին և տառապողներին. նա երևակայութեամբ կործանում է դղեակները և նեցուկ է հանդիսանում յանդուգն հերոսներին: Աննկարագրելի ոգևորութեամբ նա կարդացել է Շիլլէրի գրուածքները, տանջուել է Կարլ Մօրի,

Դօն-Կարլոսի և Վիլհելմ Տելի հետ, մտքով մասնակցել է նրանց գործողութիւններին, անգիր է սովորել նրանց աննման մենախօսութիւնները, կարծես ինքն է շարագրել՝ «Օ», մարդիկ. նենգաւոր կոկորդիլոսներ, ձեր արիւնը ջուր է, ձեր սիրտը՝ երկաթ...» Յետագայում Հերցէն լի յափշտակութեամբ է յիշել իւր կեանքի այդ շրջանը. պատանեկութեան պաշտամունքի՝ Շիլլէրի մոսխնա գրել էր. «Չոր է այն մարդու հոգին, որ պատանի ժամանակ չէ սիրել Շիլլէրին. թառամել է այն մարդու հոգին, որ սիրել է, բայց յետոյ դադարել է սիրելուց.» Հերցէն մինչև կեանքի վերջն էլ հաւատարիմ է մնացել իւր տողերին. նա սիրել է Շիլլէրին: Մի այլ տեղ նա գրել էր. «Շիլլէր իւր ժամանակի սուրբ մարդկութեան ներկայացուցիչն է»¹⁾

Հերցէնի միտքը այնքան արագ էր զարգանում, որ 12—13 տարեկան հասակում նա ճիշտ դադափար է կազմում տիրող իրաւակարգի մասին և մեծ հետաքրքրութեամբ հետևում էր դեկաբրիստների դատին. Հեր-

1) Այստեղ չեմ կարող մի առանձին բաւականութեամբ չը յիշել, որ հայերէն Շիլլէրի հոյակապ կենսագրութիւնը կայ, կազմած բարոյախօս պ. Ս. Թառայեանի, 1903 թ. երկու հատորով:

ցէն դառնում է վառվռուն յեղափոխական—
 Կրազով և Օգարնի հետ կնքում է անուանի
 դաշնը Вороведы Горы վրայ: Այդ դաշնը
 նրանց ապագայ գործունէութեան ելակէտն է:

Երազներէ ծաղկման շրջանում Հերցէն
 մանում է Մոսկուայի համալսարանի բնա-
 գիտական ֆակուլտետը, որ և աւարտում
 է 1833 թ. մեղալ՝ է ստանում աստղաբաշ-
 խութեան նուիրուած մի շարագրութեան
 համար: Համալսարանում Կրազով Հերցէնը
 դառնում է սօցիալիստ. իւրացնում է Սէն-
 Սիմօնի գաղափարները, — «Իւրաքանչիւրին
 ըստ նրա կարիքների» նշանաբանով: Այդ-
 մեկի ուսանողական կեանքը առաջ է գցում
 Հերցէնին և նա այստեղ հանդիսանում է որ-
 պէս պարագլուխ խմբի. Հերցէն կադմա-
 կերպում է իւր կրուժօկը. նրա հետ անբա-
 ժան էր Օգարնը: Դժուար է նկարագրել
 Հերցէնի կեանքի այս շրջանը: «Համալսա-
 րանական կեանքը թողել է իմ վրայ, գրել
 էր Հերցէն, մի երկարատե խրախճանի տպա-
 ւորութիւն, խրախճան գաղափարների, գի-
 տութեան և երազանքների, մերթ փոթոր-
 կալից, մերթ տխուր ու կատաղի. վերա-
 կենդանացնել այդ անցած ժամանակը՝ ան-
 հնարին է. որպէսզի կարելի լինի վերջիշել
 բոլոր Կրազանքն ու ոգևորութիւնը, պէտք է
 շատ բան չիմանալ, պէտք է շատ բան ապ-

րած ու փորձած չլինել, պէտք է սրբել հո-
 գու վրայից փոշու կոյտերը, մաքրել պոյ-
 տերը, վերագործնել վարդապոյն այտերը,
 լուսաւորել ամբողջ աշխարհը արեւելքի բո-
 ցավառ լոյսով, բոլոր իրերին տալ դրական
 յատկանիշ, վաղ առաւօտեան թարմութիւն
 և բազմազան նորաձեւութիւն: Այդ դեռ քիչ
 է. պէտք է, որ համալսարանական ընկեր-
 անքը ժողովին միասին նոյն սենեակում,
 զարդարուած ոսկէզօլ պաստառներով, նոյն
 մարմարեայ օջախի առաջ, ծխախոտի նոյն
 ծխի մէջ»: Այդպիսով չափազանց դժուար
 է նկարագրել Հերցէնի ուսանողական կեան-
 քը, մի բան ակնյայտի պէտք է լինի մեզ,
 որ Հերցէն և իւր ընկերները ձգտում էին մի
 ինչ որ անսահման լուսաւոր և անծայրածիր
 գեղեցիկ դրութեան. մի ինչ որ հեռուոր կա-
 պուտակ հորիզոն գրաւում էր նրանց դէպի
 ինքը, կոչում էր մեծագործութեան և ճշմար-
 տութեան վերջնական յաղթանակի հաւատն
 էր ներշնչում: Ինչպէս էր կայանում ծրագ-
 րուած մեծագործութիւնն և որն էր ճշմար-
 տութիւնը, որ յաղթող պէտք է հանդիսա-
 նայ—այդ ծածկուած էր մշուշով, հաւատում
 էին, որ անապատը ծայր ունի և տառա-
 պանքը վախճան, որ կայ ավի, թէ և չէ երե-
 ում. գիտէին, նաւորդները անսխալ են
 ուղղութիւն տալիս դեկին—և այս գիտակ-

ցութիւնը բաւական էր, որպէսզի ազնիւ հոգիները հեշտութեամբ և ազատօրէն շնչէին:

Հերցէն իւրացնում էր բազմազան գիտելիքներ, նրա ուղեղը չէր խորշում ընդարձարկ մտածողութիւնից: Իւր աշխոյժ բնաւորութեամբ և լսողներ զտնելու ձիրքով, նա աչքի է ընկնում և դեռ նոր էր աւարտել համալսարանը, երբ ոստիկանութիւնը ձերբակալում է նրան, որպէս «весьма опасный, смѣлый вольнодумецъ» մի խրախճանի միջոցին ծիծաղաշարժ հակապետական երգեր երգելու պատճառով: 1834 թ. նրան աքսորում են Մոսկուայից:

VI (1835 — 1842)

Սե 2րջանն էր, Հերցէնին հեռացնում են ընկերներից. բաժանում են նրան և իւր սիրելիների՝ հօրեղբօր աղջկանից, որ յետոյ ամուսինն է դառնում: Հերցէնի և սիրած աղջկայ՝ Նատալիայի միջև նամակագրութիւն է սկսվում. այդ նամակները այժմ ժողոված են և Павленковъ-ի հրատարակած Հերցէնի երկերի 7-րդ հատորումն են տպուած: Այդ նամակների ծանօթութիւնը պարզօրէն պատկերացնում է երկու սիրող սրտերի հրճուալից անկեղծ սէրը և բանաստեղծական գեղեցկութեամբ արտայայտուած ուժեղ զգաց-

մունքները: Այս նամակագրութիւնը մի կայուն և նշանակալից փաստագրութիւն է մարդկային գեղեցկութեան, այս մի ցայտուն ապացոյց է, թէ որքան ցանկալի և բեղմնաւոր է լինում անհատի պատանեկութիւնը, երբ կայ նախաշաւիղ մի փայլուն իդէա, դէպի որը նա մենակ չէ գնում, այլ հետն ունի մի համաչափ էութիւն, երբ սե 2րջանի դաժան ու թունաւոր միջոցաւորում կայ գոնէ մի սիրող սիրտ, որ բարախումների նոյնութեամբ ձուլվում է նրա հետ և պատրաստ է սիրով փաղաքելու և զգայակցելու: Պատանեկութեան 2րջանում, երբ նոր—նոր են գլուխ բարձրացնում բնագիտները, երբ աւելի ուժգնօրէն են արտայայտվում ունակութիւնները—մենակութեան գիտակցութիւն ամենից կործանիչն է: Պատանի Հերցէնը մենակ չէ եղել. նա ունեցել է մի համագոյակից ընկեր, որին պարտական է շատ բանով:

Հերցէնին սկզբում աքսորում են Պերմ, երեք շաբաթից յետոյ տեղափոխում են Վեստկա. այստեղ նա նշանակվում է գործավար նահանգապետի դիւանատան մէջ: Սկսվում է Հերցէնի մօտիկ ծանօթութիւնը Ռուսաստանին, խուլ գաւառն է նա ուսումնասիրում. և ամեն տեղ տիրող կաշառակերութիւնն, անօրէնութիւնն և դաժանութիւնն

է նկատում: Վեատկայում արած այս դիտողութիւններն, որոնց յետագայում գումարուեցին Վլադիմիրի և Նովգորոդի աքսորի մտապատկերները, Հերցէնին տուին Ռուսաստանի ճշմարիտ ճանաչողութիւնը. սրանից և նա օգտվեց Տեմզայի ափին, ինչպէս կը տեսնենք:

Հերցէն երկու տարի ապրեց Վեատկայում, այդ երկու տարուայ ընթացքում նա ուսումնասիրեց Վեատկայի նահանգը, կազմակերպեց նահանգական ստատիստիքական մասնաժողովը. երբ Աղեքսանդր Բ. Կայսրը, ղեռ ևս թագաժառանգ միջոցին այցելեց Վեատկա, Հերցէն իւր ձեռքն առաւ տեղական ցուցահանդէսի կարգաւորումը, նահանգի ընութեան երեք թագաւորութեան մասին թագաժառանգին ճիշտ գաղափար տալու համար: Թագաժառանգի հետ ճանապարհորդում էր և ժուկովսկին. այստեղ նրանք ծանօթանում են իրար հետ, և ժուկովսկին զմայլվում է Հերցէնով. հարց ու փորձ է անում և երբ արդէն վերադարձել էր Պետրօպրագ՝ միջնորդում է նրա համար Հերցէնի այս շրջանի գործունէութեան մէջ է մտնում և կիսապաշտօնական թերթի խմբագրումը. Վեատկայի նահանգում արած իւր ուսումնասիրութիւնները Հերցէնը վերածում է գրականութեան և մաս մաս տպւում է

այդ թերթում: Հերցէնի ջանքերով Վեատկայում առաջին հասարակական գրադարան — ընթերցարանն է բացվում: Բացմանը Հերցէն մի ատենաբանութիւն է կարդում, որ և մտել է նրա երկերի ժողովածուի մէջ: Այդ ատենաբանութիւնը մի տաղանդաւոր ճառ է գրադարանի նշանակութեան և դերի մասին: «Փորձը, գրի առնուած և հասարակութեան գործանութեան համար ասպարէզ հանած՝ գիրքն է. Գիրք — այդ հին սերունդի հոգևոր ժառանգութիւնն է, թողած նոր սերունդին, գիրքը մեռնող ծերուկի խորհուրդն ու ցուցումներն է պատանուն, որ ապրել է սկսում, գիրքը հանգստանալ ցանկացող հերթակալ պահապանի պատուէրն է, որ տրվում է հեռացողի տեղը բռնող նոր պահապանին... Ամենօրեայ կեանքի հոգսերից յոգնած, ընթերցողը կմտնի այս գրադարանը հոգով հանգստանալու և, ամբապնդուած նոր աշխատանքի, միշտ կօրհնէ այս օրը, երբ մենք բացուած ենք յայտարարում այս մատենադարանը»... «Աքսորականի» ճառը ծածկվում է փոթորկալից ծափերով...

Վեատկայում Հերցէն չէ ունենում մտերիմ ընկերներ, կային մի քանի ծանօթներ, որոնց մօտ Հերցէն յաճախ լինում էր. մի ուսուցիչ, մի աքսորական ճարտարագետ, հռչակաւոր Վիտրերգը. սրանց հետ և նա կար-

ճում էր երկար ձանձրալի երեկոները: Վհատկայում Հերցեն ունենում է մինչև անգամ մի փոքրիկ սիրահարական վեպ, բայց այդ աննկատելի է անցնում թագաժառանգի այն-ցելութեան շնորհիւ: Վհատկայում եղած ամբողջ շրջանում Հերցեն եռանդուն նամակազրութեան մէջ էր Նատալիայի հետ—և նրա նամակների ազդեցութեան տակ հակվում է դէպի կրօնական զգացմունքների զարգացումը և ս. Գրքի ուսումնասիրութեանն է նուիրվում:

1837 թ. նրան տեղափոխում են Վլադիմիր (Կլեպամա գետի վրայ): Այստեղ նրա կեանքը լցվում է ընտանեկան ուրախութեամբ: Այդ ժամանակ, հակառակ իւր հօր ցանկութեան, Հերցեն ամուսնանում է Նատալիայի հետ և սկզբի տարիներում վայելում են կատարեալ երջանկութեան: Վլադիմիրից Հերցենին ուղարկում են Նովոգորոդ, նահանգապետի խորհրդականի պաշտօնով. Նովոգորոդում նրան են յանձնում նահանգապետի դիւանատան մի բաժանմունքը, որ վերաբերվում էր աղանդաւորներին, կալուածատէրերի ապօրինութիւններին և ոստիկանութեան հսկողութեան տակ գտնվողներին: Այդպիսով նա հսկում էր իւր վրայ, որովհետեւ գտնվում էր հսկողութեան տակ՝ երեք ամիսը մի անգամ ոստիկանա-

պետը ներկայացնում էր Հերցենին հսկողութեան տակ գտնուողների ցուցակները, որոնց մէջ կար և իրան, Հերցենի անունը... Նրա պաշտօնը՝ մեծաւորի հրամանը կատարելը, թղթեր ստորագրելը և կաշառք վերցնեն էին: Հերցեն մեկուսանում է իւր պաշտօնակիցներից. սրանք կաշառակերութիւնը սրբութիւն, անխուսափելի, անհրաժեշտ պահանջ էին դարձրել—և բնական է նրանց վերաբերմունքը, երբ իրանց միտնում է մէկը, որ չէ ընդունում այդ պահանջը: Այստեղ Հերցեն տեսնում է իրականութիւնը: Աղանդաւորների գործերի ուսումնասիրութիւնը նրան տալիս է ճիշտ գաղափար ուսութիւնը նրան տալիս է ճիշտ գաղափար ուսութիւնը մարդու բարոյական և կրօնական դէմքի մասին: Կալուածատէրերի անօրինական գործունէութեան հետեւիլը Հերցենին տալիս է տիրող իրաւակարգի թերութիւնների խորունկ հասկացողութիւնը: Այս բոլորը դիտում է Հերցեն, թափանցում է իւրաքանչիւր երևոյթի խորքը և զրանց մտապատկերները նա պահում է, որպէսզի մի քանի տարի յետոյ վերջիշէ և իւր խօսքը հնչեցնէ:

Բայց Հերցեն ամբողջապէս չէ կլանվում չինովնիկի պարտականութիւններով: Նա զուգընթաց այդ աշխատանքին— շարունակում է հետեւել զրականութեանը, չէ մոռանում Հեգելին, որի ուսումնասիրութեանը

նա ձեռնարկել էր դեռ ուսանող ժամանակ: Նրա ձեռքն է ընկնում Հեգելի աշակերտներից մեկի՝ Ֆեյերբախի նշանաւոր գիրքը:

Հերցէն յափշտակվում է Ֆեյերբախով, նա տարվում է Ֆեյերբախի այն առաջադրութեամբ, թէ, «ոչ թէ Աստուած է ստեղծել մարդուն, այլ մարդն է ստեղծել Աստծուն»: Այս ժամանակից Հերցէն մոռանում է իւր երազանքները և երկու ոտքով ամուր կանգնում է հողի վրայ. սկսում է ուսումնասիրել իւր միջավայրը, պարզել Նրա հանգոյցները, որոնք պատճառները: Նա սկսում է իւր «КТО ВИНОВАТ?» վէպը: Այս հոյակապ երկը, որի վերլուծութեանը մենք կանցնինք իւր տեղում, կազմում է Հերցէնի եօթնամեայ անապատ կեանքի ուսումնասիրութեան արդիւնքը, նա ի մի է ժողովել իւր մտորումները, դասաւորել է նրանց մի եղելութեան շուրջը և զարգարել է իւր վէպի կմախքը:

Բայց Հերցէնին շատ ծանր էր չինովկի կեանքը: Նա հրաժարվում է իւր պաշտօնից և երկար աշխատանքից յետոյ վերջապէս ստանում է թոյլտվութիւն Մօսկուա վերադառնալու: Վերջանում է աքսորը: Սկզբվում է Հերցէնի կեանքի պատմութեան մի նոր շրջանը:

VII (1842—1847)

Մօսկուայում Հերցէնը ապրեց հինգ տարի, մինչև արտասահման մեկնելը, որտեղից և երբէք չվերադարձաւ: 1842 թուից Հերցէն նետվում է հասարակական գործունէութեան ասպարէզը. մտերմանում է ինտելիգենցիայի հետ, աշխատակցում է «Отечественныя Записки» ամսագրին, որին այդ ժամանակները աշխատակցում էր և Բելինսկի, ապա Նեկրասովը, Դմ. Պիսարևը, Գլէբ Ուսպէնսկին, Միխայլովսկին, Սկաբլինսկին... այս ամսագիրը յառաջադիմական բանակի լաւագոյն օրդանն էր. (1839—84) Հերցէն զետեղում է այդ ամսագրում իւր հոշակաւոր «КТО ВИНОВАТ?» վէպը (1845 թ.). «Записки молодого человека» շարադրութիւնը և այլն: Այդ գրուածքները Հերցէն ստորագրել էր Իսկեանգաւ ծածկանունով, որ նրա անունն՝ Աղեկսանդրի արեւելեան ձևն էր: Հերցէնին այս շրջանում զրադեցնում էին այլազան հարցեր. սկսած Ռուսաստանի գլխաւոր վէրքից՝ ճորտատիրութիւնը և հասարակական աննօրմալ իրաւակարգից մինչև սեռերի յարաբերութիւնը, գիտութեան նշանակութիւնը մարդկանց կենցաղի մէջ և վերջապէս ամենազօւլարին հարցը՝ անհատի և հասարակութեան փոխ յարաբերու-

թիւնները—այս բոլորը մտածել էին տա-
լիս Հերցէնին և իրենց արտայայտութիւնն
էին գտնում նրա գրուածքների մէջ: Առանձ-
նապէս շատ մտատանջութիւն էր պատճա-
ռում Հերցէնին աւելորդ մարդկանց վիճակը,
որոնք անպէտք եռանդի գիտակցութեամբ
ասպարեզ չէին գտնում արտայայտուելու:
Նա որոնում է այս երևոյթի պատճառը և իւր
գրուածքների մէջ մատնացոյց է անում այդ:

Ահա նրա «Ո՞վ է մեղաւոր» վէպի սիւ-
ժետը: Այս երկրի մէջ թանձրացել է միջավայ-
րի ճիշտ ըմբռնումը, հասարակութեան տրա-
մադրութեան անսխալ չափը: Գրքի առաջին
մասում նկարագրուած է մի երջանիկ ամուս-
նութեան հիմնաւորումը, գիմնազիօնի ու-
սուցչի կեանքը, համեմաժ ճիշտ գիտողու-
թիւններով: Գրքի երկրորդ մասում երևան
է գալիս մի նոր անձնաւորութիւն—Բեկտով,
որ արտասահմանից եկել էր հայրենիք՝ մաս-
նակցելու հասարակական կեանքին և ծա-
ռայելու հայրենի ժողովրդին: Բեկտովը ծա-
նօթ է քաղաքատնտեսական գիտութիւննե-
րին, իւր ժողովրդի գրութիւնը բարելաւե-
լու ընդարձակ նախագծեր ունի, բայց—
միջավայրը կաշկանդում է նրան. բոլորովին
մենակ է, չունի ընկերներ, հասարակութիւ-
նը նրան չէ հասկանում, և Բեկտովը փակ-
վում է իւր սենեակում, տարվում է ընթեր-

ցանութեամբ և մեկուսացած կեանքով: Այս-
պիսով նա դառնում է «աւելորդ մարդ», որի
գոյութեան պահանջը չէ բղխում հասարա-
կական անհրաժեշտութիւնից: Եթէ այսպէս
շարունակուէր—Բեկտովը կը ձանձրանար
մի օր հայրենիքում յօրանջեւոյց և կգնար
արտասահման՝ դարդիրը քամուն տալու. և
այդպէս էլ լինում է. բայց պատահում է
մի հանգամանք, որ և հոգեկան բարդ վե-
րապրումների առիթ է ծառայում: Բեկտով
ծանօթանում է գիմնազիօնի ուսուցչի հետ,
և նրա միջոցով՝ վերջինիս ամուսնու հետ.
Երկու ազգակից հոգիները գտնում են մի-
միանց: Բեկտով և ուսուցչի կիսը չեն ու-
զում վիրաւորել ուսուցչին և աշխատում են
հեռու մնալ, բայց այդ չէ կարելի լինում
երկար շարունակել, և Բեկտով մի առժա-
մանակ մոռանում է իւր «աւելորդ մարդ»
լինելը և գրկում է ընդառաջ եկող երջանկու-
թիւնը. երկուսը երջանիկ են լինում՝ շատ
կարճ ժամանակով: Ուսուցիչը իմանում է
այդ, և, որպէսզի չըխանգարէ նրանց ու իւր
դարդը թեթեալացնէ. սկսում է հարբել և
մկիտաններում գիշերել. կիսը տանջվում
է իւր ամուսնու, սիրելի ամուսնու վիճակը
տեսնելիս, բայց իրեն չէ կարող զսպել,
Բեկտովի հետ չէ կարող չտեսնուել և հի-
շանդանում է: Բեկտով, տեսնելով, որ ինքը

դժբախտացոյեց երջանիկ ամուսիններին — շտապում է արտասահման, այնտեղ յօրանջելը շարունակելու, իսկ ուսուցչի կիներ կանչում է Բելտովի մօրը և նրա գրկում շունչը փչում. — այս է վէպի սիւժէն: Բացի «աւելորդ մարդկանց» ողբերգութիւնից, այս վէպում շօշափուած է և սեռերի յարաբերութեան կնճառոտ հարցը: Հեղինակը դիտում է մարդկանց կեանքի աննօրմալ երևոյթները և հարց է տալիս՝ «ճիշտ է մեղաւոր» ճիշտ է պատճառը այս իրականութեան¹⁾: Հերցէն գրում է այս հարցի ճիշտ պատասխանը. Ժո-

1) Մի այլ երեւելի ուսմիտք՝ Չերնիշևսկին, Հերցէնի այս վէպը ունենալով որպէս օրինակ, գրել էր ЧТО ДѢЛАТЬ? (ի՞նչ անել). վէպը, ուր իւր հերոսների օրինակով ցոյց է տալիս, թէ ինչ պէտք է անել. — պէտք է առաջ դան զաղափարական մարդիկ, կազմակերպեն կոօպերատիվ հիմունքներով զանազան ձեռնարկութիւններ, պէտք է վերացնել սիրային հոգի վրայ պատահելիք անախուրժութիւնները, մէկին տիրանալու կամ միւսին ենթարկուելու ձգտումը պէտք է համապատասխանէ փոխադարձ ազատ ցանկութեան եւ այլն: Նոյն վէպում Չերնիշևսկին հանդէս է բերում Ռախմետովին, որ իւր աննկուն զաղափարականութեամբ եւ ընկերասիրութեամբ գրկում է իրեն անձնական բարեկեցութիւնից եւ ամբողջապէս նուիրվում է ընկերներին:

ղովրդի մեծագոյն մասի ճորտական դրութիւնը, դաստիարակութեան այլանդակ ձեւը, կանանց ստրկացումը, ահա սրանք են պատճառը անվերջ ողբերգութիւնների, ցնցումների, «աւելորդ մարդկանց» ծաղկելու և դժբախտութեան. իւր միւս գրուածքներում Հերցէն աւելի է կանգ առնում սեռերի յարաբերութեան, անհատի դերը հասարակութեան մէջ և ճորտատիրական ցաւոտ հարցերի վրայ. Բայց «КТО ВИНОВАТЪ» վէպը չափազանց հետաքրքիր է որպէս առաջին համադրական շարադրութիւնը Հերցէնի հայացքները արտայայտող: Վէպի հերոսը՝ Բելտովը շատ նման գծեր ունի Հերցէնի հետ, տեղիք է տալիս ոմանց ենթադրելու, թէ Հերցէն իրեն է նկարագրել Բելտովի դերում: Ինչպէս Հերցէնի բոլոր գրուածքները, նոյնպէս և այս վէպը գրուած է ուսուց մաքուր լեզուով: Հերցէնի լեզուի իմ անհատական գնահատութիւնը թերեւս կշիռ չունենայ հայ ընթերցողի աչքում. դրա համար և առաջ եմ բերում այստեղ Դմ. Պրոսպերի և Սկաբիչևսկու վկայութիւնները, նրանք Հերցէնի ստիւյիսաների լեզուին. ինչպիսին Տուրգենևսին է. «այդ լեզուն Հերցէնի գրչի տակ դառնում է չափանց ճկուն, հարուստ պատկերներով, միայն Հերցէնին յատուկ գեղե-

ցիկ դարձուածներով, որոնք հոգեբանական վերապրումները հասկանալի են դարձնում իւրաքանչիւր ընթերցողի»:

Մօսկուայում Հերցէն գրում է և ուրիշ մի քանի գրուածքներ. գրանք են՝ «Сорока-воровка», «По поводу одной драмы», «Записки доктора Крупова», «Диллетантизмъ въ наукѣ», և մի ընդարձակ շարադրութիւն որ վերաբերվում է ընդհանուր փիլիսոփայութեան պատմութեան տեսութեանը: Այս վերջին գրուածքը հետեանք էր այն մէծ հետաքրքրութեան, որով տարուած էին այն ժամանակուայ ինտելիգենտները Հեգելի փիլիսոփայութեան տպաւորութեան տակ: Այդ մասին մի փոքր կանգ կառնենք, երբ կխօսենք Հերցէնի կազմած կրուժոկների մասին:

Մեծ հումանիստ Հերցէնը անտարբեր չէ մնում դէպի իւր հայրենի ժողովուրդը, գիւղացիութիւնը. նա երգում է այդ ճորտների վիշտը, «Сорока воровка» — փոքր պատմուածքի մէջ նկարագրում է նրանց դառն վիճակը և այդպիսով ողորդում ճորտ-գիւղացիութեան երգուեալ — պաշտպանն է դառնում: Այդ շրջանին վերաբերուող մի հրապարակախօսական յօդուածում Հերցէն ողորդում ինտելիգենցիայի վրայ պարտականութիւն է դնում ուշադրութիւն դարձնել տառապող

ժողովրդի վրայ. այդ ժողովուրդը մոռնալ է, անլիզու. ինտելիգենցեան պէտք է նրա բերանը լինի. ողորդում ինտելիգենցիայի բարոյական մեծ պարտականութիւնն է՝ երգուեալ — պաշտպան հանդիսանալ այդ ժողովրդին. պահպանելով նրան կալուածատէրերի և իշխանաւորների ոտնձգութիւններից: Հերցէնի այս կոչը արձագանգ է գտնում. ողորդում ինտելիգենցեան իւր հայեացքը դարձնում է դէպի հարստահարուող գիւղացիութիւնը. Գրիգորովիչ և Տուրգենևի գեղարուեստական շարահասութեամբ ճորտացնում են ողորդականութիւնը ճորտերի կեանքից վերցրած պատմուածքներով. ողորդում «մուժիկը» «գրքի հերոս է դառնում. ողորդում «մուժիկը» իւր տառապանքներով յուզում է ինտելիգենցիային և մտաւորանքութեան մէջ գցում նրան — այս մի խոշոր յաջողութիւն էր, համազօր յաղթանակի, որ ունեցաւ Հերցէն: Նա մինչև իւր կեանքի վերջն էլ մնաց երգուեալ — պաշտպան իւր հայրենի ժողովրդին և իւր կոչին: Տարիներ յետոյ, երբ ճորտերը ձեռնադրուեցին, Հերցէն շարունակեց և իւր գրուածքներով առաջ բերեց մի նոր շարժում՝ «Նարոդնիկներ» սերունդը. ողորդում ինտելիգենցիային նա ուղարկեց գիւղերը՝ ձուլուելու ժողովրդի հետ և այդպիսով ժողովրդի զարգացման մակարդակը բարձրաց-

նելու, նախկին ճորտերից գիտակից քաղաքացիներ պատրաստելու ձգտումով:

Ճորտերի ազատագրման գործնական խնդրի հետ Հերցենին զբաղեցնում են և այլ հարցեր. աւելի տեսական, թէօրէթիկ. նա մտախոհութեան առարկայ է դարձնում անհատի և հասարակութեան փոխյարաբերութիւնները, կանանց վիճակը, սիրոյ շուրջը կատարուող դէպքերի տեսութիւնը: «По поводу одной драмы» շարադրութեան մէջ Հերցեն յտակօրէն արտայայտել է իւր հայեացքները այդ հարցերի մասին: Թատրոնում Հերցեն տեսնում է մի ներկայացում, երեք երիտասարդներ դժբախտանում են՝ անյաջող սիրոյ պատճառով. այս ողբերգութեան առթիւ Հերցեն վերլիշուած շարադրութեան մէջ տալիս է մանրամասն վերլուծութիւն այդ ողբերգութեան և քննում է անհատի ու հասարակութեան յարաբերութիւնների և կանանց հարցը: Մօտ 70-տարի է անցել, ինչ Հերցեն գրել է այդ մասին, բայց մինչև այժմ էլ նրա մտքերը պահպանել են իրենց թարմութիւնը և այժմէութիւնը: Ես աւելի երկար կանգ կառնեմ այս կէտի վրայ, որովհետև Հերցենի հայեացքների ծանօթիւնը գտնում եմ չափազանց օգտակար:

1. Անհատ և հասարակութիւն

Այն մարդը, որ անհատական բարեկեցիկ կենցաղն է գերագոյն նպատակ դարձրել իրեն՝ ամբողջական չէ. միակողմանի է նրա գոյութիւնը. Հերցեն նրանց անուանում է «կոտորակային» մարդիկ. $1/4$, $2/5$, $3/4$ մարդիկ, որոնք բաւականանում են իրենց անձնականով: Ամբողջական մարդը աւելի է պահանջում, նրա համար անառողջաբար է կոտորակային մարդկանց շրջանը. նա օտար է միմիանց վրայ դարսուած և պատահմունքի ձեռքը խաղալիք կէս մարդկանց մէջ: Անձնականով բաւականացողները կարող են երջանիկ լինել, մինչև անգամ նրանք մի առժամանակ եղել են երջանիկ, բայց նրանց երջանկութիւնը պատահմունքի գործ էր: Այն աշխարհը, ուր նրանք ապրում են՝ անսպասելի պատահարների աշխարհ է: Աղքատ է անհատական կեանքը, որ ոչինչ չգիտէ իւր տան շէմքից այն կողմ, այդ կեանքը նման է պարտէզին, որ ծաղկուն է և մեծ բաւականութիւն է պատճառում տիրոջը. անուշահոտ ծաղիկները երկար կարող են մխիթարել տիրոջը, բայց պատահի գիժ քամի (հուրադան) և արմատահան անէ ծառերը,

այդ դէպքում արդէն պարտեղը անապատից էլ վատ է դառնում: Այսպիսի փխրուն, անկայուն երջանկութեամբ մարդ. չէ կարող երջանիկ լինիլ. նրան պէտք է անծայրածեր մի ովկեան, որ փոթորկվում է հուրազաններով, բայց մի քանի ակնթարթ անց հարթ է և հայելիի նման պսպղուն, ինչպէս էր առաջ: Աննախանձելի է իւրաքանչիւր անհատականութիւն. որ դուրս չէ գալիս իրենից: Անհամակրելի են այն մարդիկ, որոնք անհատականութիւնը ծայրայեղութեան են հասցրել: Պատահարների մութ լարերին թոյս, միմիանց հետ զուգորդուող ֆիզիքական անսանձ ուժեր, անորոշ հակումներ, հանդիպումներ — ահա այն ձայները, որոնք միախառնվում են և անհատական կեանքի, հոգի մաշող դիսսոնանս, աններդաշնակ ելևէջներ են կազմում, ահա բազի մութ դարբնոցը, ուր լոյսը երբեք չէ թափանցում և կոյր աշխատաւորները զարկում են մուրճերով, անտեղեակ իրենց գործունէութեան նպատակին և հետևանքին: Որքան շատ է մարդս կենդրոնանում իւր անձի մէջ, այնքան աւելի շատ է և ուժեղ են պատահմունքի հարուածները: Մինչդեռ կան շատ դռներ — լոյս աշխարհ դուրս գալու. ամբողջ մեղքը կէս մարդկանց և հէնց այն է, որ նրանք չգիտեն այդ դռների գոյութիւնը: Ազատ

ողբին հակառակ է իւրաքանչիւր պատահարի, նա ձգտում է ոչնչացնել այդ պատահարի ոյժը, նա ցանկանում է, որ իրեն հետ պատահող փորձանքները մեկուսացած և առանձնացած չլինեն, այլ ընդհանուր համամարդկային շարժման հետ կապուած լինէին: Իսկ մենակ պատահմունքը վիրաւորական է և անհրապուրիչ: Այդ ատելութիւնը դէպի պատահարը և նրա ճնշումից դուրս գալու ճրգտումը և ապացոյց է մի ուրիշ՝ նոր կեանքի անհրաժեշտութեան, մի կեանքի, որում ողբին ազատ է, իսկ ապագան բացորոշ: Այդ կեանքը՝ հասարակական — ժողովրդական կեանք է, որ պէտք է լրացնէ անհատական կեանքի թերին և իսկական բաւականութիւն պատճառէ ապրողներին: Հերցէն մի առանձին ոգևորութեամբ խօսում է անհատի հասարակական գործունէութեան մասին. նա չէ պահանջում, որ մարդը սրտի հակումներին դէմ գնայ, սրտի, որի վրայ յաճախ կառուցուած է լինում անհատական խարուսիկ երջանկութիւնը, Հերցէն պահանջում է՝ որ մարդս իւրը համարէ ընդհանուրը, մարդկայինը, տանջուի և հրճուի ներկայի տանջանքով և ուրախութեամբ, աշխատէ նոյնքան հասարակութեան համար, որքան և իւր համար: Մարդն առանց սրտի՝ անզգայական մեքենայ է մտածողութեան, որ չունի ոչ

հայրենիք, ոչ ընկեր և ոչ ընտանիք: Սիրտը մարդու հոգեկան զարգացման գեղանի հիմքն է, նրանից է հոսում ամեն ինչ այրող և կենդանացնող կրակը արեան անօթների միջով, որ տեսակ տեսակ հրապուրանքներով ցնցում է մարդու ամբողջ գոյութիւնը: Երբ մարդ բարձրանում է ընդհանուրի մթնոլորտը կրքոտութիւնը և ցնցող հրապուրանքների ընդունակութիւնը չեն կորչում, այլ ձևափոխվում են, վայրկեական բնոյթի փոխարէն ստանում են աւելի վսեմ և սուրբ գունաւորում: Այսպիսով սրտի գործունէութեան ասպարէզի ընդարձակման հետ նուազում է անհատական—եսականի ասպարէզը և դրա հետ միասին թուլանում է կրքերի թիւնոտ խտութիւնը: Անհատական և հանրական կեանքի միջև շերտն տեսնում է մի հոյակապ ներդաշնակութիւն.—այդ երկու աշխարհների հետ կապուած լինելու գիտակցութիւնը նրան մեծ բաւականութիւն է պատճառում. ընկղմելով մէկի «լուսաւոր եթերի մէջ», մարդը պահպանում է իրեն միւսի մէջ, մարդուն յատուկ բոլոր որոշիչներով, թէ հրճուելու ընդունակութեամբ և թէ կրքերով: Կար ժամանակ, երբ ընտանեկան կեանքը ըստ ամենայնի բաւականութիւն էր տալիս մարդու բոլոր պահանջներին. այժմ մեզ համար անցել են այդ

ժամանակները. մենք ապրում ենք աւելի լայն, ընդարձակ և հարուստ կեանքով: Նահապետական շրջանում մանկական միամտութիւնը, պարզ յարաբերութիւնները, փիղիքական աշխատանքը և անզարգացած հոգեկան կեանքը տեղիք չէին տալիս ոչ մի ցաւալի ցնցումների, որոնք ներկայ դարում բռնկվում են շատ յաճախ և տալիս նուրբայ են անում փափուկ գոյութիւնները:

Այն մարդը. որ իւր տունը կառուցանում է միան սրտի վրայ, այդ միենոյն է, թէ կառուցանում է հրաբխային բլրի վրայ. մարդիկ, որոնք իրենց կեանքի ամբողջ բաղդը հիմնում են ընտանեկան կեանքի կենցաղի երջանկութեան վրայ—իրենց տունը կանգնեցնում են աւազի վրայ. գուցէ տունը կանգուն մնայ մինչև բնակիչների մահը, բայց չկայ ոչ մի տոհմատոհայ վստահութիւն, թէ այդ տունը նոյնպէս և վատ եղանակներին կանգուն կմնայ: Ո՞ր ընտանեկան երջանկութիւնը չէ քայքայվում անդամներից մէկի մահաւամբ կամ հեվում անդամներից մէկի մահաւամբ դեպուանալով. գուցէ ասեն, թէ այդպիսի դեպքերում կրօնական միաթարանք կայ, բայց կրօնը ինքն ըստ ինքեան մի ուրիշ աշխարհի զբաւական է և ուղեցոյց յաւիտեանական կեանքի. իսկ այնտեղ, ուր կրօնական և մարադասիրական—հասարակական ջիղը

չկայ, ուր կեանքը ենթարկուած է զգացմունքներին և մասնաւորին, այնտեղ միայն լաց ու կոծ կ'լինի: Որպէսզի այդ չըլինի, Հերցէն առաջարկում է կապուել հասարակութեան հետ, ձուլուել նրա մէջ, շնչել նրա հետ: Այսպիսով Հերցէն դէմ է անհատականութիւնը ծայրայեղութեան հասցնողներին և կողմնակից է հասարակական գործունէութեան:

2. Կանանց հարցը

Չափազանց հետաքրքիր է Հերցէնի կարծիքը կանանց հարցի վերաբերմամբ. նա կնոջը դնում է տղամարդու հետ միևնույն մակարդակի վրայ. կինը չը պէտք է ապրի մեայն սրտով. նրա աշխարհը չը պէտք է սահմանափակուի ննջարանով, երեխաներով և խոհանոցով: Տարօրինակ բան է, միամտութեամբ դատում է Հերցէն, տասնեւինը դարերի ենթացքում քրիստոնէութիւնը չկարողացաւ սովորեցնել մարդկութեան, որ կնոջն էլ որպէս մարդ ճանաչին. աւելի դժուար էր հասկանալ, թէ երկիրը գունդ է և պտտւում է արևի շուրջը. վիճեցին, և վերջը ընդունեցին այդ ճշմարտութիւնն: Իսկ որ կինը՝ մարդ է, մտքներովն էլ չէ անցել:

Կինը մայր է, հասարակական ամենա-

պատասխանատու գործիչը, որի վրայ է ընկնում նոր սերունդի նախնական դաստիարակութեան խոշորագոյն հոգսը:

«Ինչո՞ւ յոյները այնպէս յարգում էին Գրաքոս եղբայրների մօրը՝ Կօրնեկիային»... Հարցում է Հերցէն: Բայց կինը ինքը պէտք է աշխատի հասարակական գործունէութեան համար. նրա առաջ պէտք է բաց լինին աստուածաբանութիւնը, գեղարուեստը, գիտութիւնը, հասարակական—վարչական ասպարէզները: Հերցէն հաւատացած է, որ կինը պէտք է զինուորում կը մտնէ գեղեցիկ այդ ասպարէզներում և կարճ ժամանակութեամբ է ձեռք բերում, և կարճ ժամանակում, քան տղամարդը, որ իւր կիանքի կէտն է մաշում և զարտուղիներով հազիւ է հասնում այդ ճկունութեան... Կինը արդէն ցոյց է տուել իւր հանճարը թէ գահի վրայ՝ (Կատարինէ Բ.) և թէ կախախանում (Ռօլան—տարինէ Բ.) և թէ կախախանում (Ռօլան—ամուսինը): Կինը՝ գիւրմբունդ բնաւորութիւն է:

Բայց կնոջ իրաւական դրութիւնը, որ ստեղծուած է դարերի թելադրութեամբ—հէնց կնոջը, իրեն, դատապարտում է անգործունէութեան, կինը կղզիանում է իւր անհատական աշխարհիկի մէջ, չմտածելով հանուր—աշխարհի մասին: Այս հարցը շատ է զբաղեցնում Հերցէնին, նա մի քանի տեղ

շօշափում է կանանց դրութիւնը և իւր լուսաւոր մտածողութեամբ մասնացոյց է անում վէրքի գոյացման պատճառները. գլխաւոր պատճառը՝ կանանց սխալ դաստիարակութիւնն է: Մարդիկ խաղալով անցնում են այս ցաւոտ հարցի մօտով, ինչպէս երեխաները գերեզմանատնից, ուր ոճրագործութիւն է կատարուել ու արիւն հոսել: Այս ցաւի բուժմանը դիմելով, Հերցէն նպատակաւորմար է գտնում, որ վերեցվար յեղաշրջութիւնների աշխարհի այժմեան դաստիարակութիւնը: — Մանկութիւնից նրանք պատկերացնում են սեռական յարաբերութիւնները որպէս մի սոսկալի, անմաքուր գաղտնիք, մեծերը պահանջում են նրանց, սովորեցնում են արհամարել — և վերջն էլ այդ հրէշը, անմաքուր գաղտնիքը դառնում է գերագոյն նպատակը աղջկայ: Քայլել կարողացող երեխայի ձեռքն են տալիս փայտէ սուրը և հրացանը, սովորեցնում են մենամարտել ու սպանել, իսկ աղջկան փաղաքշում են տիկնիկներով և հարուստ դեղեցիկ ամուսնու խոստումով: Դէպի այդ տիկնիկն ու ամուսինն է վազում աղջիկը, նրանցով է գոռոզանում, նրանցով է ստորացել... Այսօր անմեղութեան սրբութիւնն է պահպանում իւր սրտում, այսօր, կարմրելով, փափալով պատմում է մօտիկ ընկերուհուն սիրոյ մասին, իսկ վաղը, ամ-

բոխի մէջ նոյն աղջիկը նետովում է տղամարդու գիրկը:

Այս կեղծ դաստիարակութեան քաօսի միջից քչերն են դուրս գալիս, պահպանելով իրենց հոգու կարողութիւնները, այդ «քչերը» չափազանց սակաւթիւ են և բացառիկ, ուժեղ բնաւորութիւններ. մնացած կանայք անպակվում են և եթէ չեն խելագարվում — շնորհիւ թեթեամտութեան, որովհետեւ նրանք ապրում են, մինչև որ հուժկու ցնցումները և անխուսափելի պայթումները չեն ցնդեցնէ նրանց թեթեամտութիւնը և «երջանկութիւնը»: Որպիսի գերմարդկային ուժեղ, դեղեցիկ զարգացում պէտք է ունենայ կինը, որ կարողանայ ցատկել բոլոր պատէշները և ցանկապատները, որոնց մէջ ինքը փախուած է...

Ահա ձեզ մինչև այժմ ոուս ինտելիգենցիայի միտքը յուզող ցաւոտ հարցերի տուալին լուսաւորումը. Հերցէնի այս տողերն են նախաշաւիկ քննադատութիւնը կեղծ դաստիարակութեան, այս է ճիշտ ըմբռնումը ցաւեցնող վէրքի, որի մասին Հերցէնից յետոյ և է. Տօլստոյը գրեց (Կրէյցերեան սօնատ):

3. Սիրոյ մասին.

Ապա Հերցէն դառնում է սիրոյ կնճռոտ խնդրին և այստեղ էլ ուսանելու արժանի լուսաբանութիւններ և մտքեր է յայտնում: Մարդկային սէրը՝ վերջաբանն է սիրոյ, որովհետեւ ինքը սէրը կեանքի և բնութեան վերջակէտն է: Բնութիւնը վերջանում է միմիանց սիրող աղջկայ ու տղայի հայեացքով. զրանից այն կողմ բնութիւնը չէ կարող գնալ. հիացումի մի ակնթարթի և էութեան երկրպագումի մէջ միացած է ապրածի վերստեղծման մեծագոյն գաղտնիքը: Սէրը—մի փարթամ, ճոխ ծաղիկ է, որ պսակում է վերջացող անհատական կեանքը. բայց այդ ծաղիկը, ինչպէս և բոլոր ծաղիկները, պէտք է բացուած լինի միայն մի կողմով, և ամենագեղեցիկ կողմով դէպի հանուր եթերը, ընդհանուրը. ծաղիկը կերակրվում է հողից և արեւից. այդ պատճառով և հողայինը՝ երկրայինը նրա մէջ այնպէս չքնադ է և հրապուրիչ: Սէրը մի ակնթարթ է, և ոչ ամբողջ կեանքը. սէրը պսակում է անհատական կեանքը իւր մասնաւոր նշանակութեամբ: Ինչպէս բոլոր մենաշնորհները, նոյնպէս և սիրոյ մենաշնորհը պէտք է ոչնչացնել: Մարդը իւր գոյութիւնը չէ պահպանում միայն նրա համար, որպէսզի սէրու ի միջ տղա-

մարդու ամբողջ նպատակը այն է, որ տիրանայ այս ինչ կնոջը, իսկ կնոջ միակ նպատակը այն է, որ տիրուի այս ինչ տղամարդուց. երբէք թէ որքան անբնական է այս կեանքը, պարզօրէն ցոյց են տալիս բոլոր վէպերի հերոսները: Ինչպիսի ոգորմելի, մոռացուած գոյութիւն է Վերթերի կեանքը (Գէթեի վէպը), իսկական խելագարութիւնը ուժեղ փայլ է տուել այս հերոսին, որ իւր հզօր կիրքը միակողմանի է զարգացրել. Վերթերը մի փխրուն, բարի հոգի է, որ չէ կարող մի իրենից, որ ոչինչ չէ ճանաչում, դուրս գալ իրենից, որ աշխարհիկից. այդ ամբողջացի իւր մանր աշխարհիկից. Շարլօտայի սիրով: «Ես ջապէս լեցուած է Շարլօտայի սիրով: Ես դառն արցունքներով լաց եղայ Վերթերի վերջին նամակը կարդալիս, գրում է Հերցէն, Վերթերի ինքնասպանութեան մանրամասնութիւններէց զրգուած:» Համեմատեցէք այս նահատակներին թեկերը ընդարձակ պարզած մարդկանց հետ, որոնք անհատականին հարուստ բաժին են տուել, բայց և չեն մոռացել ընդհանուր, համամարդկային բաժինը. համեմատեցէք Վերթերին կարլ Մօրի, Նը. համեմատեցէք Վերթերին Վիլհելմ Տիլլի հետ... Սէ-Մարկի Պօզայի, Վիլհելմ Տիլլի հետ... Սէրը խոշոր չափով մտել է նրանց կեանքի մէջ, բայց չէ տիրապետել ամբողջապէս, չէ կլանել մնացած էլեմենտները. նրանք չեն հրաժարուել ընդհանուր կեանքից, գեղարուես-

տից, գիտութիւնից՝ ընդհակառակը, այդ մարդիկ սիրոյ ամբողջ ոգեւորութիւնը միացրել են այդ հանուրին պատկանող շրջաններին մէջ, իսկ վերջինների ընդարձակութիւնը և հոյակապութիւնը մտցրել են սիրոյ մէջ: Այդ պատճառով և նրանց սէրը, երջանիկ թէ դժբախտ, չէ ստացել խելագար բնոյթ: Մարդ պէտք է զարգանայ ընդհանուր աշխարհի մէջ, ֆնալով իւր մասնաւորի վրայ. իսկ շատերը հագնում են չինական ոտնամաններ, և ի՞նչ զարմանք, որ դժուար է ոտքի վրայ կանգնելը, անգամները այլանդակվում են և կեանքը դիմում է դէպի տառապանք: Այդ տառապանքն և մի բարձր կոչ է, որ ապացուցանում է մարդու՝ ուղիղ ճանապարհից շեղուելը և աննօրմալ լինելը. Հերցէն չէ ընդունում այն մեծաշուք, արքայատեղը, որ զբաւել է սէրը կեանքի մէջ. նա բացասում է սիրոյ ինքնակալ իշխանութիւն և բողոքում է սիրոյ հրապուրանքով տարուածների դեմ: Հերցէն աւելի առաջ է գնում և իւր տրամաբանական ուղիղ դատողութեամբ խելագար է յայտարարում ամբողջ մարդկութիւնը...

«Записки доктора Круцова» և միւս շարադրութիւնների մէջ Հերցէն մի առանձին անկեղծութեամբ խօսում է իւր այդ տեսութեան՝ մարդկութեանը որպէս խելա-

գար ներկայացնելու մասին:— Խելագար չէ՞ արդեօք մարդկութիւնը, հարցնում է նա. եթէ հնարաւոր են խելագարութեան մասնակի դէպքեր, ինչո՞ւ անկարելի պէտք է լինի համադրական, խմբովին խելագարութիւնը. աւելի արդարացի չէ՞ր լինի արդեօք, փոխանակ բարոյական, դատական, արդարացնող և կամ դատապարտող հայեացքների ընդարձակութեան, նայէինք մարդկանց ներքին և նրանց դործերին զուտ բժշկական տեսակէտից: Միթէ մարդկութեան ամբողջ պատմութիւնը խելացնորութեան մի հիւանդագին պօքեքս չէ, որի վախճանը ծածկուած է մեզանից:

Ահա հարցեր, որոնք երկար ժամանակ տանջել են Հերցէնի միտքը. ինչի՞ց ստիպուած, և կամ ինչը հիմք ունենալով Հերցէն այսպիսի ծայրայեղութեան մէջ է ընկնում. ինքը հետեւեալ կերպ է բացատրում այդ. — հակասութիւններ, որոնք ամբողջապէս լեցուած են մարդկանց կեանքի և մտքի մէջ, և որոնց շնորհիւ ամենայն օր բոլորովին իզուր թափվում է մարդկային տաք արիւնը և պոկում են աչքերից արցունքի անթիւ կաթիլներ, այդ հակասութիւնների դիտողութիւնը մտածող մարդուն բերում է կասկածանքի և առիթ է տալիս եզրակացնելու, որ խելագար է մարդկային մասսան:

Հերցէն իրաւացիօրէն մարդկանց տգիտութեամբ է բացատրում այդ վերաբերմունքը. եթէ այդ մարդիկ դուրս դան հասարակութեան առաջ—նրանք միայն զգուանք են յարուցանում: Բայց կան էլի «դիլետանտներ», մակերևոյթային ըմբռնումներով մարդիկ—այդ նոյնպէս անցանկալի երևոյթ է, բայց միւս կողմից, միջի կարելի է ամեն շրջանից ունենալ լիակատար տեղեկութիւններ:

Ե՞րբ է մարդ դադարում «դիլետանտ» լինելուց և այդպիսով ստանում ներքին, իւր մէջ ամփոփուող իրաւունք հասարակական քարոզի դուրս գալու: Գուցէ և քարոզիչներ բնաւին հարկաւոր չեն: Թէ թող ամեն ոք աշխատի իւր համար և համարի մինչև ճշմարտութեան ըմբռնումը գրքերի միջոցով և իրեն մօտիկ մաքրկանց նեղ շրջանի օգնութեամբ, այդ ժամանակ անկախ աշխատանքը իւրաքանչիւրի համար կլինի աւելի արդիւնաբեր, միտքը աւելի եռանդով կը գործէ և մարդը կստանայ այնքան քանակութիւն գիտնական—տեսական տեղեկութիւնների, որ այլևս նրան չէ կարելի կոչել «դիլետանտ», թերուս Այդպէս պէտք է աւել, պնդում է Հերցէն, տեսական մտքի ասպարէզում ընդարձակ և արդիւնաբեր աշխատանքը գրաւական է մարդու դիլետանտ

չը լինելուն, բայց, հեռանալով կեանքից դէպի տեսականը, մարդը կարող է ընկնել միւս ծայրայեղութեան մէջ, դառնալ գիտութեան «բուդդիստ», գիտութեամբ միայն զբաղուող քուրմ: Ի վերջոյ կստացուի համադրում «մեծագոյն տեղեկութիւնների և կատարեալ բթամտութեան»... (Буддизмъ въ наукѣ):

Հերցէն պահանջում է իւրաքանչիւր մարդուց և ընդարձակութիւն և խորութիւն. մասնագէտին նա պայմանէ դնում միշտ արձագանգ տալ կեանքի բոլոր պահանջներին, լինել ոչ միայն մասնագէտ, այլ և քաղաքացի: «Դիլետանտներին» Հերցէն պարտաքացի է լինել քաղաքացի և հիմնաւորեցնում է լինել քաղաքացի և հիմնաւորապէս ուսումնասիրել մի որեւէ հարց: Այդ ուսումնասիրութիւնը, որ ձեռք է բերվում որոշ դժուարութիւններ յաղթելուց յետոյ, թերուսին կսովորեցնէ ուշադիր լինել և թեթեւութեամբ չը բերարբերուել իրեն անծանօթ հարցերին:

Եղէք քաղաքացի... Ահա այն քարոզը, որ Հերցէն չէր դադարում կրկնելուց. նա տենչում էր և ոռւս ճորտին քաղաքացի դարձնել—այդ կատարվումէ. ոռւս ճորտ մուծիկը «քաղաքացի» է դառնում... Հերցէնի քարոզը անհետևանք չէ մնում:

5. Արեւմտականներ եւ սլավեան- նոթիւներ.

Հերցէնի արտասահմանեան գործունէ-
ութեանն անցնելու համար մեզ մնում է հա-
մառօտակի աչքի անցկացնել ընկերական
այն շրջանները, որոնց մէջ Հերցէն ապրում
էր, Մօսկուա եղած միջոցին: Հերցէն իւր
համախոհների հետ կազմակերպել էր «կրու-
ժօկ», երեկոները ժողովում էին և խօսում,
վիճում, վերլուծում, քննադատում: Այդ մի
օազիդ էր սև շրջանի անապատում. փոքրա-
թիւ մտածողները ապրում են լարուած հո-
գեկան կեանքով, ոգևորվում են Հեգելի փի-
լիսոփայութեամբ. Սէն-Սիմօնի ուսուցիչա-
կան սօցիալիզմը նսեմանում է Ֆէյերբախի
յանդուգն փիլիսոփայութեան հանդէպ. միա-
ժամանակ նրանք զաղափարական պայքար
էին մղում այսպէս կոչուած «սլավեանօւէր-
ների» славянофилы-հետ. Հերցէն կանգնած
էր դրանց հակառակ բանակի գլուխը. նա
«արեւմտական» էր:

Մեր օրերում արեւմտականների և սլա-
ւոնասէրների պայքարը համարեա թէ վե-
րացել է. չքացել են հին սերնդին ուղղա-
գիծ հաւատարիմ հետնորդները. սխալ կլի-
նէր, եթէ Մենշիկովին, Սուվորինին մենք
անուանենք Կ. Ակսակովի և Սոմեակի—

սլաւոնասէրների ժառանգ: Այժմեան ուս-
ազգասէրների խումբը շատ բաներով տար-
բերվում է բարոյապէս մաքուր և զաղափա-
րով ոգևորուած սլաւոնասէրներից. նոյնպէս
սխալ կլինէր Միլիւկովին և Ռօդիչևին Հեր-
ցէնի ու Գրանովսկու ժառանգ յայտարարել.
փոխուել են ժամանակները. փոխուել են
մարդկանց հայեացքների գնահատումը. դրա
համար էլ Սլաւոնասէրների և Արեւմտակա-
նների հայեացքների տեսութիւնը անկիւս,
ես չեմ կարող համեմատութիւնների մէջ
մտնել և զուգադրել հինը ներկային: Այն
օրից, երբ Պետրոս Մեծը իւր բարենորոգում-
ների սկիզբը դրեց և «գէպի Եւրոպա լուսա-
սամուտ բացեց»—մայրաքաղաքը Մօսկուա-
յից Պետրոգրադ տեղափոխելով—ուսս հա-
սարակութեան մտածողութեան մէջ խմո-
րում է սկսվում. շերտաւորվում է ուսս միտ-
քը. գլխաւորապէս երկու հոսանքներ են
զարգանում. մէկը, որ կոգմնակից էր Պետ-
րոս-Մեծի բարենորոգումներին և աւելի հե-
ռու էր գնում, և միւսը, որ հակառակ էր
Պետրոս Մեծի բարենորոգումներին և կոր-
ծանիչ էր համարում այդ հայրենիքի համար:
Արեւմտականները Ռուսաստանի փրկութիւնը
տեսնում էին Եւրոպական լուսաւորութեան
մէջ. իսկ սլաւոնասէրները խոյս էին տալիս
այդ լոյսից, անուանելով այդ լոյսը ապա-

կանիչ. Արևմտականը անկեղծօրէն հաւատացած էին, որ Ռուսաստանի «ոսկէ դարը» գտնվում է ապագայում, որ դալիք օրերը աւելի գեղեցիկ և երջանիկ կը դարձնեն հայրենիքը, քան այդ եղել է հնում. իսկ սլաւոնասէրները նոյնպէս անկեղծօրէն հաւատացած էին, որ Ռուսաստանի «ոսկէ դարը» անցել է, և նրանք ձգտում էին վերաստեղծել այդ «ոսկէ դարը», պահպանել նահապետական հրապուրիչ սովորութիւնները: Արևմտականները ոգևորուած էին Ռուսաստանը կուլտուրական առաջնակարգ ազդ դարձնելու հեռանկարով, ընկերավարական հիմունքներով և ազատ շնչով. մինչդեռ սլաւոնասէրները ոգևորուած էին բոլոր սլաւոն ազգերի դաշնակցութեան և հին բիւզանդիական աշխարհի վերաստեղծման հեռանկարով:

Այսպիսով կային երկու հակամարտ կուսակցութիւններ, որոնք մեծ փայլ ստացան 19-րդ դարի 40-ական թուականներին և յետոյ զանազան ձեռնարկութիւններով շարունակվեցին և կան մինչև այժմ: Ինչպէս էր վերաբերվում Հերցէն այս երկու այլապէս ամառնողութիւններին, որքան նա նախապատվութիւն տալին: Դժուար է ասել. իսկապէս նա ոչ արևմտական էր և ոչ սլաւոնասէր. թէև մենք վերը յիշատակեցինք, որ

Հերցէն արևմտականների պարագլուխն էր, բայց այդ միայն ըստ երևոյթին. երբ խորը քննենք՝ այլ եզրակացութեան կգանք: Նախ տեսնենք թէ ինչպէս էր նա վերաբերվում արևմտի լոյսին. դեռ ևս արտասահման չանցած, Հերցէնը արևմտեան Եւրոպայի մօտալուտ անկումն էր գուշակել: Եւրոպական մտածողութիւնը, կուլտուրական մեծ յեղաշրջումները ոգևորում էին Հերցէնին, բայց նա կասկածում էր, որ Եւրոպան, մասնաւորապէս Ֆրանսիան, որին նա իւր մի նամակի մէջ «հիւանդ ծերուկ» է անուանում, ընդունակ լինեն ոօցիալական յեղափոխութեան յաջող պսակմամբ. շատ ուժեղ է բուրժուազեան, որ «սիֆիլիսի մի վէրք է Ֆրանսիայի մարմնի մէջ» (Բեկինսկու բնորոշումը). մեղշաններն են ժամանակի տէրերը, ֆնացած ամբողջ մասսան գտնվում է մեղշանների ոտքերի տակ: Հերցէն գտնում էր, որ Եւրոպան ամբողջապէս ցեխոտուել է «մեղշանական ճահճի» մէջ. նա իւր ժամանակի Ֆրանսացիներին անուանում է «անմիա որդիներ մեծ հայրերի», որոնց շիրիմների մօտից Հերցէն գլխաբաց էր անցնում:

Ռուս ժողովուրդը չպէտք է Արևմուտքի պէս ցեխոտուի. մեղշանականութեան թոյնը չպէտք է մտնի ռուս դիւղացիութեան մէջ, ասում էր Հերցէն: Սօցիալական յեղա-

փոխութեան ընդունակ է ուսն ժողովուրդը-
թէ և նրան «սօցիալիզմ» բառը օտար է, բայց
էութիւնը, գաղափարը շատ մօտիկ է նրա
սրտին:

Ռուս ժողովուրդը պէտք է դիմէ դէպի
սօցիալական յեղափոխութիւն, բայց իւր ա-
ռանձնայատուկ ուղիով, իւր բնորոշ եղա-
նակով: Այստեղից Հերցէն դուրս է հանում
«Ռուսական Սօցիալիզմի» գաղափարը: Ռու-
սի մէջ համայնական և ընեւբարական
զգացմունքները շատ զօրեղ են, նրանք գլուխ
կը բարձրացնեն և սօցիալական յեղափոխու-
թիւնը հնարաւոր կդառնայ, պէտք է միայն
մի կայծ, մի դրդում, որ պէսզի զարթնի-
քնած հսկան... Ահա Հերցէնի կարծիքը Ռուս
ժողովրդի մասին. այդ հայեացքից էր առա-
ջացել և այն խոշոր շարժումը, որ Народ-
ничество էր կոչվում:

Մեր եզրակացութիւնը այն պէտք է
լինի, որ Հերցէն կոյր արեւմտական չէր. նա
տեսնում էր արեւմտեցի թերութիւնները և
դրանից ազատել էր ցանկանում իւր հայրե-
նիքը: Իսկ ինչպէս էր Հերցէնը վերաբեր-
վում դէպի սլաւոնասէրները:

Խօսք չկայ, որ Հերցէն չէր ընդունում
սլաւոնասէրների այն տեսութիւնը, թէ «ոս-
կէ դարը» անցել է: Նա նոյնպէս չէր հա-
մակրում սլաւոն ցեղերի դաշնակցութեան

ծրագրին. բայց կար մի հանգամանք, որ
մօտեցնում էր Հերցէնին սլաւոնասէրներին.
այդ վերջիններեւ վերաբերմունքն էր դէպի
ժողովուրդը: Սլաւոնասէրները ճշտօրէն նկա-
տում էին այն անդունդը, որ կար զարգա-
ցած շրջանների՝ արեւմտեանների և ժողովրդի
միջև. Կ. Ակսակովը և Խոմեակով եռանդով
պատասխանում են արեւմտականների բանա-
կից յաճախակի լսուող արհամարհական ալ-
նարկներին ամբօրի, «непросвещённой чер-
ны», գիւղացիութեան վերաբերմամբ: Արե-
ւմտականները մինչև այդ պակաս ուշադրու-
մտականները մինչև այդ պակաս ուշադրու-
թիւն էին դարձնում ժողովրդի վրայ: Մինչ-
դեռ սլաւոնասէրների բանակի առաջնորդը՝
Ակսակովը անդադար պնդում էր՝ «հասարակ
ժողովուրդն է հիմքը երկրի հանրական կազ-
մակերպութեան». մի գեղեցիկ ոտանաւորով
նոյն մարդը ժողովրդի մեծ նշանակութիւնն
է յիշեցնում իւր ժամանակակիցներին. ահա
այդ բանաստեղծութեան մէկ տունը պ. Յ.
Պետրոսեանի թարգմանութեամբ. —

Ժողովրդի ձայնն է մենակ հզօր,

Նրանով կը բացուի այգն ազատութեան.

Նրանն է միայն գործը փառաւոր,

Եւ նրա ուղին մեծ է, գերիշխան:

Հերցէն մեծ ուշիմութեամբ հետևում
էր և նրանց տրտուներին մէջ ճշմարտութեան
սաղմեր էր գտնում: Նա ամենայն պատկա-

ռանքով էր վերաբերվում Կ. Ակսակովին, որից և ազդուել էր, նրանից սովորել էր սիրել ոռւս ժողովուրդը: Համոզուած առաջադիմական Հերցէն մօտենում է սլաւոնասէրներին մօտեցնողը նրա անսահման բնագրական սէրն էր դէպի ոռւս ճորտ-դիւղացիութիւնը և անկեղծ հաւատը նրա ստեղծագործող մեծ ոյժի: Հերցէնի այս սէրն է առիթ ծառայել մի քանի բանասէրների նրան սլաւոնասէր անուանելու. սխալ է այդ ինքը Հերցէնը արդէն ծերութեան օրերում պատկերաւոր ոճով բացարձակ յայտնել է, որ ինքը սլաւոնասէր չէ եղել. «Կ. Ակսակովի հետ ես ունէի մի սէր, բայց ոչ միասեսակ սէր: Երկգլխանի Եանուսի պէս մեր հայեացքները տարբեր կողմ էին ուղղուած, երբ սիրտը միատեսակ էր բարախում»...

Այսպիսով Հերցէնը կարծես օտար էր թէ արեւմտականներին և թէ սլաւոնասէրներին. նրան արեւմտականների պարագլուխ էին կոչում. և ինքը Հերցէնը չգիտէր որին է պատկանում. «ոսկէ միջինն» էր ընտրել — *juste milieu*, բայց մեր ընթերցողին դժուար չէ եզրակացնել, որ Հերցէն աւելի հակուած էր արեւմտականներին, քան միւս հոսանքին:

Հերցէնը երկար չէր կարող մնալ Ռուսաստանում: Նա փափաղում էր տեսնել արեւմուտքը, որ այնքան երազների, վիճաբանութիւնների ու պայքարի պատճառ էր դառել: Հօր մահը և մեծ ժառանգութիւն ստանալը զարկ է տալիս նրա ցանկութեանը և նա 1847 թուին թողնում է Ռուսաստանը. սկզբում նա չէր էլ կասկածում, որ արտասահմանում կմնայ մինչև կեանքի վերջը. բայց հանգամանքների դասաւորումը այլ հետևանքներ էր առաջացնելու:

Ռուսական «սև շրջանի» իրականութեան մէջ չկար մէկ գործունէութիւն, որին ամբողջապէս նուիրուել կարողանար Հերցէն և այդ իւր կեանքի նպատակը դարձնէր. եթէ մնար՝ «աւելորդ մարդկանցից» մէկը պէտք է լինէր, նման իւր Բելտովին: Հերցէնին հրապուրում էր հեռաւոր հորիզոնների տակ բաց պայքարը և ազատ խօսքը, նա ցանկանում էր իւր ուժերը գործադրել ազատութեան մէջ: Նա անցաւ սահ-դրել ազատութեան մէջ: Նա անցաւ սահ-մանը ազատ շունչ քաշելու և տեղեկանալու, թէ արդեօք՝ Для воли или тюрмы, на этот счёт родимся мы?

(Ազատութեան թէ բանդի համար մենք գալիս ենք այս աշխարհ:)

վարեան յեղափոխութեան ձայնը լսելով վերադառնում է Փարիզ, ակնասես է լինում կատարի ահակցիայի գործունէութեանը, հալածանքին ու մոլեռանդութեանը, տեսնում է, թէ ինչպէս ժիրոնդիստների և Բաբէֆների ժառանգները թուլակամ, հիւանդ ու յոգնած մղած պայքարից տեղի են տալիս բուրժուազիային և կաշառուծ կեղծակաթուղիկ հոգևորականութեանը և 7½ միլիոն «այո» են ասում Լիւդովիկ—Նապոլէոնին, ընդդէմ 1½ միլիոն «ոչ»-ի: Հերցէն տեսնում է, թէ ինչպէս Լիւդովիկ—Նապոլէոն, խրախուսուած աէֆերենդումի այս տուեալներից, *coup d'etat* է առաջացնում և իրեն անուանելով Նապոլէոն Գ. հրատարակում է հրովարտակները, որպէս «Ողորմութեամբ Աստուծոյ և կամօք Փրանսիայի ժողովրդի կայսր Գաղիոյ»... և սկսում է մի կոյր հալածանք առողջ դատողութեամբ օժտուածների դէմ, ձերբակալում է մօտ 100,000 մարդ, միաժամանակ հասարակ ժողովրդի սէրն է շահում իւր ողորմածութեամբ դաւառները այցելելով. Հերցէն դառնութեամբ դիտում է, որ ինքը սխալուած չէ եղել Ֆրանսիային ծանօթանալուց յետոյ նրա վերաբերմամբ յայտնած իւր կարծիքի մէջ. «48 թուից յետոյ Ֆրանսիայն շատ ստորացաւ,» պնդում էր Հերցէն պատմաբան Միշ-

լէի (Michelet—1798—1874) հետ. ընկաւ այնքան, որ աւելի ցածր անկարելի էր ընկնել: Հեշտ չէր Հերցէնին այս գիտակցութիւնը. այդ ոչնչացնում էր նախկին երազները, խորտակում էր խնամքով կառուցուած օգային ամրոցները: Հերցէն դէպի արեւելք է ուղղում իւր հայեացքը, նոր ամրոցներ կառուցման սկիզբն է դնում, ոռոս ժողովրդին է կանգնեցնում իւր հեռանկարի վերջում և դէպի այն է դիմում իւր յետագայ գործունէութեամբ: Հերցէն հոգով ու մտքով վերադառնում է «այն ափից»՝ հայրենիք, գրում է իւր հռչակաւոր «Съ того берега» գիրքը: Այդ գրքով նա ցանկացաւ՝ «ծանօթացնել Ներոպային անծանօթ և ուժեղ ժողովրդի հետ, որ լուիկ մնջիկ հարիւր միլիոնանոց պետութիւն հիմնեց, որ ամբացաւ ու տարածուեց, չկորցնելով համայնական սկզբունքը, պահպանելով այդ դարերի ընթացքում և պետական այլ և այլ ցնցումների ու յառաջ ընթացման միջոցներին. այն ժողովրդի մասին, որ հրաշքով դիմացաւ մօնղոլների լծին, գերմանացի բերդկրատների ոտնձգութիւններին, չ'ընկճուեց գինեւորական խստութիւնների և թաթարական մտրակի տակ. մի ժողովրդի, որ ճորտութեան միջոցին իսկ պահպանել է վսեմ գծագրութիւնը, կենդանի միտքը և հարուստ լայն հակուսմները և որն

ի պատասխան թագաւորական պատուէրի զարգանալով՝ պատասխանից մի հսկայական երևոյթով, որպիսին Պուշկինն էր... Այս շատ է զբաղեցնում Հերցէնին. նա աւելի շատ է մտածում և գրում այդ մասին և տարբեր վարիանտներով մի կնոյնն է կըրկնում:—Այդ գիրքը ունեցաւ մեծ յաջողութիւն, թարգմանուեց մի քանի լեզուներով և շատ տարածուեց:

Այդ շրջանին է վերաբերվում և Հերցէնի ծանօթութիւնը Պրուդօնի հետ, այն մարդու, որ իւր մեծագործը «Խնչ է սեփականութիւնը» շարադրութեամբ շատ էր ոգևորել Հերցէն դեռ արտասահման չմտած: 48 թ. յետոյ Պրուդօնը Հերցէնից զբամ է խնդրում՝ Փարիզում լրագիր հրատարակելու համար. Հերցէն տալիս է և ուղարկում է նրան մի նամակ, որի մէջ Պրուդօնին անուանում է միակ ազատամիտ և յառաջադիմական ֆրանսիացին: Հերցէնի և Պրուդօնի յարաբերութեան մենք կը դառնանք, երբ կը խօսենք Կարլ Մարկսի և Հերցէնի յարաբերութեան մասին:

Հերցէնի երազները փոփոխման ու արեւմտքի յոյսի խորտակման հետ տեղի են ունենում և ընտանեկան խոշոր դժբախտութիւններ: Կարճ ժամանակամիջոցում մէկը միւսի երտեից վայր են ընկնում Հերցէնի

ընտանիքի սիւները: Մէկ ուրիշը նրա տեղը դժուար թէ կանգուն մնար այդ կործանումից յետոյ. բայց Հերցէն տոկունութեամբ տարաւ ճակատագրի հարուածները, անհատական դժբախտութիւնից իւր ամբողջ կեանքը չը թունաւորեց, որովհետեւ նա խորապէս համոզուած էր, որ անհատը ընտանիքից դուրս հասարակական մեծ պարտականութիւններ ունի: Այս կէտն է Հերցէնի կեանքը մեզ համար օրինակելի դարձնողը:

Նրա ինքնատիպ ինքնակենսագրութիւնը՝ «Былое и думы», որ Ռուս գրականութեան մէջ մի թանկագին գոհար է (եթէ լայն ժողովրդականութիւն չունի, այդ նշան է միայն Ռուս ընթերցողի կարճատեսութեան և արժէքները գնահատելու անընդունակութեան) — շատ բան է պարունակում Հերցէնի անհատական կեանքը լուսարանող: Այդ մեմուարները մի շքեղ պսակ են երջանիկ կեանքի. այս յուշերը կարգացողը զգացվում է գաղափարի վեհութեամբ, որ գերակշռողն էր Հերցէնի կեանքում: Ամուսնու՝ Նատալիայի սիրային արկածը գերմանացի բանաստեծ — յեղափոխական Հերվէգի (1817-75) հետ, որ շատ կարճատեւ է լինում, անշուշտ վիրաւորում է Հերցէնին, բայց երբ Նատալիան զղջում է և վերադառնում է 1850 թուին Հերցէնի մօտ թուրինում — նա գրկաբաց

ընդունում է կնոջը, և այստեղ տեղի է ունենում երկրորդ անգամ ամուսնական դաշն կապելը. բայց այս երկարատև չէ լինում. անսպասելի պատահարը խորտակում է ամեն ինչ. 1851 թուին Հերցենի մայրը, և հինգ տարեկան խոլ և յամր տղան, որի պատճառով այնքան անախորժութիւնների էր հանդիպել շվեցարական կառավարութեան կողմից, և այդ տղայի անձնուէր դաստիարակը — տղային խօսել սովորեցնողը — սրանք բոլորը շոգենաւի խորտակումով խեղդվում են ծովում: Նատալիան, որ հաղիւ հոգեպէս կազդուրուել էր իւր կանացիական արկածեցանկողին է մտնում այդ դժբախտութեան ազդեցութեան տակ. նրան պատկերանում է իւր խոլ տղան ովկեանոսի մէջ, մենակ, ցուրտ ձկների հետ խաղալիս. երկար հիւանդութիւնից յետոյ երկունքից գերեզման է մտնում նորածին մանկան հետ միասին. այսպիսով Հերցենի ընտանիքն է մեռնում. մնում են երկու որբեր: Հերցեն պատմում է, թէ ինչպիսի վնասութիւն ու խորոնկ ցաւ է զգացել այդ օրերը. խորտակուեցին նրա յոյսերը, խորտակուեց ընտանիքը. լալիս էր նրա սիրտը. բայց Հերցեն իւր կեանքը միայն սրտի վրա չէր հիմնել: Եղան և ուրիշ պատահարներ. նրա բարեկամուհին՝ իտալացի երաժշտագէտ Պաշիլիի կինը, որ շատ ան-

գամ Հերցենին հաճոյք էր պատճառել դաշնամուրի նուագով, մի գիշեր սարը բարձրանալիս, էջը սայթաքում է և խեղճ կինը վայր է ընկնում գրաստի վրայից, սուր քարերից վերք ստանում և մեռնում: Դաւաճանում է Հերցենին նրա երկրպագուն, էն-խելսօնը, որ կարդալով նրա «ПО ПОВОДУ ОДНОЙ ДРАМЫ» խորհրդածութիւնները, իւր կնոջ հետ թողնում է հայրենիքը և գալիս է Հերցենի մօտ, նրան ծառայելու. մի քանի տարի մտերմութիւնից յետոյ այս մարդն էլ է մենակ թողնում Հերցենին վնասութեան և ցաւի տարիներին: Բայց Հերցենը չէր, որ պէտք է ընկճուէր այս իրողութիւններից: Այս բոլորի վրայ աւելացրէք նաև այն հալածանքը, որ մղում էր ռուս կառավարութիւնը Հերցենի դէմ. նրա կալուածները Ռուսաստանում յարքունիս են գրավում, Մօսկուայից նրա անունով ուղարկուած մեծ գումարը յափշտակում են, իշխանութեան կարգադրութեամբ, միաժամանակ խիստ հրամաններ են գալիս՝ անհապաղ թողնել արտասահմանը և վերադառնալ հայրենիք: Հերցեն չէ գնում, դիտէր, որ այնտեղ իրեն բանդն է սպասում ու արքորը:

Հերցեն շարունակում է ապրել. նա չէր, որ պէտք է ընկճուէր մօր, որդու, կնոջ և այլ կորուստների ցաւի տակ. նա չէր, որ

այսուհետև յիշողութիւնները պէտք է կեանքի նպատակ դարձնէր և սրաի մի քանի խոցերից թունաւորէր ամբողջ կեանքը. նա չէր, որ նախկին վարդապետ յոյսերի խորտակման հետ խորտակէր և իւր գոյութիւնը: Նա որոնումներին և ծանր պատահարներին վերջակէտ է դնում և որպէս Զուհեցիական Շատել գիւղի բնակիչ (թողի էր ռուսահայատակութիւնը) գնում է Լօնդօն նոր կեանք սկսելու, Былое и думы-ն գրելու, ազատ տպարանը հիմնելու, «Հիւսիսափայլը» ու «Հնչակը» հրատարակելու և ռուս ժողովրդի ազատագրման հաւատով ապրելու: Այս ձգտումները թուլացնում են Հերցէնի անհատական կեանքի ցաւերի դառնութիւնը, և 40 տարեկան Հերցէնը, որպէս առողջ ու կայտառ մի պատանի, գործի է անցնում Լօնդօնում. վերստեղծվում է մի նոր կեանքի համար: Նա ցանկացաւ իւր գաղթականութեամբ բողոքել հայրենիքում տիրող իրաւակարգի դէմ և ուրիշներին օրինակ ծառայել. նա ուզում էր ևրոպական լուսաստաւորութեան բարեցակամ վերաբերմունքը շահել յօգուտ ռուս ժողովրդի և ինչպէս որ 862 թուին թափառական սլաւոնների մի խումբ գնում է Վարեագների Իշխան Ռիւբիկի մօտ ասելու՝ «Земля наша велика и обильна, а порядка въ ней нѣтъ, приходи-

те княжить и властвовать нами», այնպէս և Հերցէն 1863 թ դիմում է Ռօբերտ Օուէնի, Պրուդօնի և Միշլէի հայրենակիցներին և աւուժ է. «մեծաքանակ է ռուս ժողովուրդը և հարուստ. բայց անմշակ է նրա միտքը. գնացէ՛ք տիրապետելու և զարգացնելու այդ միտքը»...

IX (1853 — 67)

Հերցէնի կեանքի Լօնդօնեան շրջանը, սկսած 1853 թուից մինչև 1867 թ. — ստացել է խոշոր հասարակական երևոյթի նշանակութիւն. նա չէր վերադառնում հայրենիք, իւր գաղթելուն նա քաղաքական բողոքի թնոյթ տուեց և խրախոյս կարգաց ռուս ինտելլիգենցիային դուրս գալ սև շըրջանից, ծանօթանալ ևրոպական ազատութեան և աջակցել ռուս ժողովրդի ազատագրման: Լօնդօնեան շրջանի Հերցէնը մի աւանաւոր էմիգրանտ էր, որին բոլորը լսում էին հայրենիքում. այդ շրջանի նրա գործունէութիւնը պատվում էր մի տիրապետող աւանցքի շուրջը՝ այդ Հերցէնի հաւատն էր դէպի ռուս ժողովրդի կենսունակութիւնը և նրա ստեղծագործական մեծ ոյժը. Հերցէն մի անդիմադրելի ցանկութիւն է զգում — անմիջական մասնակցութիւն ունենալ այդ ժողո-

դովրդի վիճակի բարեփոխման գործում. Հերցէն ռուս ժողովրդին խոշոր շարժումներէ ընդունակ էր համարում. այդ շարժումներէ նախապատրաստելուն և նա նուիրեց իւր կեանքը: Անպատրաստ հասարակութիւնը՝ ամբոխ է, նրան գիտակցութեան բերելու համար և Հերցէն սկզբում հրատարակեց «Полярная звезда» — (բևեռային աստղ) հանդէսները, գլխատուած հինգ ղեկաբարիստներին նկարով և լոյս է ընծայում իւր անհրազոյ «КОЛОКОЛЬ»-ը (Հնչակը), որ կենդանի մտքերն էր կանչու՝ vivos voco!

1853 թ. փետրուարին Լօնդօնում Հերցէն բացեց առաջին ռուսական ազատ տպարանը, մաս առ մաս տպագրեց իւր «Былое и думы» և ուրիշ երկերը: Հերցէն մեծ նշանակութիւն էր տալիս իւր ձեռնարկութեան ազատ խօսքի և համարձակ մտածողութեան համար անհրաժեշտ էր այդ. և նա տհաճութեամբ էր լսում հայրենիքից եկած խորխորդները — դադարեցնել սկսածը և անցնել Ամերիկայ — մոռացնել տալու իւր մասին (Շչեպկինի խորհուրդը. սա անձամբ գնաց Լօնդօն, Հերցէնին համոզելու). հարկ չկայ ասելու, որ Հերցէն չը լսեց այդ խորհուրդներին և աւելի եռանդով շարունակեց իւր սկսածը: Երբ սկսուեց Ղրիմի պատերազմը (1853—55) գերմանական «Kreuz Zeitung»

թերթը մի արշաւանք սկսեց Հերցէնի դէմ և ի միջի այլոց Հերցէնին վերագրեց մի թուրքիկի խմբագրումը և տպագրումը, որ ուղղած էր ռուս զինւորներին. այդ ամբողջապէս զրպարտութիւն էր. Հերցէնը ռուս էր «և ամեն տեղ երևում էր որպէս ռուս, միթէ պատերազմի ժամակ նա կարող էր դիմել զինւորներին» և նրանց յետ կանգնեցնել Հայրենիքին ծառայելուց:

Հերցէնի տպարանը գործում էր, իւրաքանչիւր տարի կանոնաւորապէս լոյս էին տեսնում «Полярная Звезда»-ի հատորները: Նիկողայոս I-ի մահվամբ Հերցէնի գործունէութիւնը ստանում է մի առանձին ոյժ և կորով, 1855 թ. մարտի 10-ին Հերցէնը գրում է իւր «բաց նամակը Աղեքսանդր Բ-ին և բազմաթիւ օրինակներով ուղարկում է այդ նամակը դէպի հայրենիք: Այդ բաց նամակով Հերցէն մատնանշում է անյետաձգելի բարենորոգումների խնդիրը, առանց որի երկիրը չի խաղաղուի: Այդ նամակը հեղեղեց ամբողջ Ռուսաստանը և շատ ուժեղ տպաւորութիւն գործեց մտաւորականների վրայ. վերջինս սովոր չէր այդպիսի ոճ բանեցնել թագաւորների հետ: Բայց այդ նամակը գրուած էր շատ վայելուչ և չափազանց զսպուած տոնով, որ ապացուցանում էր հեղինակի ժամանակի և առարկայի խորին

ծանօթութիւնը: «Ալինյաանի է, գրել էր Հերցէնը Աղեքսանդր Բ. ին, տարբեր են մեր դերերը: Ես՝ անսովոր յօգիւստիստ եմ. Դուք՝ ինքնակալ կայսր: Բայց Ձեր դրօշակի և իմ դրօշակի միջև կարող է լինել մի ընդհանուր՝ սեր դեպի ժողովուրդը:

«Տուէք հողը դիւղացիներին. այդ այնպէս էլ նրան է պատկանում: Սրբեցէք Ռուսաստանի վրայից ճորտատիրութեան ստորացնող պոյտերը. բռնկեցէք մեր եղբայրներին մեջքի կապուտակած վէրքերը, այդ սարսափելի նշանները մարդկային արժանապատվութեան արհամարհանքի:

«Տուէք ազատութիւն ռուս խօսքին: Մեր միտքը ճնշուած է, նա թունաւորում է մեր կուրծքը տեղի սղութեան պատճառով, նա հառաչում է ցենզուրիայի տակ. տուէք մէր լեզուին ազատութիւն, մենք շատ բան ունենք ասելու թէ աշխարհին և թէ մերառանհանր ասելու թէ աշխարհին և թէ ինչպիսի չնչին բաներով ենք մենք բաւականանում: Բայց առ այժմ այս էլ բաւական է: Դուք այն բարձունքում, ուր Դուք կանգնած էք և Ձեզ շրջապատել է շողորթութեան մառախուղը, Դուք կը ծիծաղէք և կը զարմանաք իմ այս խօսքերին: Բայց, Թագաւոր, եթէ Ձեր ձեռքը կընկնի իմ այս նամակը, կարգացէք այն առանց չարութեան, մենակ:

և ապա մտածեցէք. Դուք քիչ կը լսէք ազատ ռուսի ձայնը»:

Բայց Հերցէն զգում էր, որ քիչ է այս բոլորը. պէտք էր պարբերաբար հրատարակուող մի թերթ, որ յաճախակի լսելի դարձնէր ազատ խօսքը և մտքակէր հինը: Եւ Հերցէնը 1857 թուի յուլիսի միկից կա-նոնաւորապէս հրատարակումէ իր «КОЛОКОЛО»-ը, սկզբում ամիսը մէկ անգամ, ապա ամիսը երկու անգամ: Իւր այդ «Հնչակի» հէնց առաջին համարեց Հերցէն առաջադրել էր հետեւի 3 համետ նպատակները. 1) նոր գիւղացիների ազատագրումը կալուածատերերից, 2) խօսքի ազատագրումը ցենզուրից եւ բաց դատարան. եւ 3) ստորագրեալների ձեռքի վերացումը:

Իւր այս նպատակը նպատակներով Հերցէն համախոհների մեծ բաղմութիւն ժողովեց. նրա կոչին արձագանգ տուին շատերը. ինտելիգենցիան, չինովիկները և վարիչ շրջանները կարգում էին КОЛОКОЛО-ը. Աղեքսանդր Բ. կայսրը նոյնպէս ընթերցող էր այդ թերթի. պաշտօնականները երբեմն կեղծում էին Հերցէնի «Հնչակը». դուրս էին գցում այս կամ այն պաշտօնեայի մասին դրածը և այնպէս ներկայցնում էին կայսեր, որ չէր էլ կասկածում, որ Լօնդոնում տպագրուած օրինակը չէ իւր ձեռքում, այլ նրա կեղծուածը:

է իմանալ, թէ պէտք է ժողովրդի խորքը նետուել, պէտք է իմանալ նոյնպէս, թէ ինչո՞ւ համար գնալ, ինչ անել ժողովրդի մէջ: Այս հարցին էլ է պատասխանում Հերցէն և մէջ տեղ է դրում «ВЕРЯ И ВОЛЯ» լողունդը:

Լեհերի ապստամբութիւնը մեծ հարուած տուեց Հերցէնի պրեստիժին: Հերցէն, նրա հետ և Օգարե, մարդասիրական վեհութեամբ էին վերաբերվում բազմաչարչար ազգի ազատագրման ջանքերին: 1830 թուի անյաջողութիւնից յետոյ լեհերը իրենց յոյսը չէին կորցրել և զաղտնապէս աշխատում էին վերականգնել նախկին անկախութիւնը: Այդ ցանկութեամբ նրանք 1863 թուին սկսում են ապստամբական շարժումները, Հերցէն իւր բացարձակ համակրանքն է յայտնում լեհերին, որպէս մի ժողովրդի, որ իւր ազգային անկախութեան պահելու իրաւացի պահանջն է առաջ տանում. Հերցէն հանգանակութիւն է անում լեհ վիրաւորների նամար. իսկ Բակունինը անձամբ մասնակցում էր լեհացոց շարժումներին, ընդդէմ ուս կայսերական բանակի: Ռուսաստանում սոսկալի ատելութեամբ էին լցուած գէպի այդ ըմբոստ լեհերը և դաւաճան էին համարում բոլոր նրանց, որոնք համակրում էին լեհերին: Ռուսական բոլորքուած 20-

վեհիղմը անկարող էր հասկանալու Հերցէնի մարդասիրական և խելամիտ քարոզը: Յետին մտքերով բամբասողները ոճրագործ էին յայտարարում և Հերցէնին. Պետրոգրադի Ապրակսին պալատի հրդէհումը նրան էին վերագրում, լեհ ապստամբների հետ գաղտնի յարաբերութեան մէջ լինելու մտածածին լուրերն էին տարածում. նախկին ակնածանքին ու հրճուանքին, որով ընդունվում էին Հերցէնի թերթի համարները Ռուսաստանում, փոխարինում է անվստահութիւն և արհամարհանք: Ինչո՞ւ այսպէս եղաւ:—

Մենք տեսնք, որ Հերցէնի 1857 թուին առաջադրած նպատակները իրականացան, ճորտերը ազատուեցին և այլն: Բայց Հերցէն, նրա հետ և Օգարե՝ КОЛОКОЛ-ի երկրորդ շրջանի գլխաւոր ղեկավարը, հաւատարիմ ազատ հրապարակախօսի կոչման, որ դեռ մեծն Վոլտէր անուանել էր «պարբերական համարձակութիւն», թողնում են հին, իրազործուած նպատակները և նորերին են ձեռնամուխ լինում: Մարմնի վրայ մաշուած հին նամուխ լինում: Մարմնի վրայ մաշուած հին հագուստները փոխարինում են նորով, ճորտութիւնից և ձեռից ազատուած գիւղացիութեան Հերցէն և Օգարե ցոյց են տալիս նոր հորիզոններ, մատնանշում են զարգացման հետեւեալ աստիճանները ու շրջանները: Ճորտատիրութեան անկումը առաջին գոր-

ծողութիւնն էր Հերցէնի ծրագրած սօցիալական բարենորոգման երկար պիտոցէսսի։ Այդ առաջին գործողութիւնը վերջացաւ, և Հերցէն դիմում է երկրորդ գործողութեան՝ կատարեալ ազատագրման հողի հետ միասին։ այլ կերպ չէր էլ կարող լինել։ յառաջագիւմութիւնը անընդհատ նոր դրութիւններ է ստեղծում և եթէ այդ դրութիւններից մէկի վրայ կանգ առնէ հրապարակախօսի միտքը ու առաջ չգնայ՝ մեռած կէտ է։

Հերցէն գիտակցում էր այս բոլորը և Օգարևի հետ «КОЛОКОЛЪ»-ի միջոցով արծարծում է «Ռուսական սօցիալիզմի» գաղափարը, իւր թերթի ճակատին VIVOS VOXO-ի փոխարէն դնում է «Земля и воля» նոր նշանաբանը։ Հերցէն իւր մտորումների հանձարեղ եզրակացութեամբ ցոյց է տալիս ռուս ժողովրդին նրա ճանապարհը։ Իսկ այն ժամանակուայ կարճատես տղայամիտ ռուսները չէին ըմբռնում Հերցէնի միտքը, երես էին դարձնում նրանից։ Տարիներ անց, երբ արդէն Հերցէն թողել էր այս աշխարհը, առաջ է գալիս մի ամբողջ սերունդ, «Նորոգիչիկներ», որոնք և Հերցէն «ռուսական սօցիալական» առաքեալներն էին։

Այսպէս ուրեմն, ժամանակակիցները չէին հասկանում Հերցէնին, КОЛОКОЛЪ կորցնում է իւր բաժանորդներին ու հեղինակու-

թիւնը։ Ցաւն այն է, որ Հերցէնին չէին հասկանում և այնպիսի բարձր զարգացած մտքեր, որպիսին վիպասան Իվ. Տուրգենևն էր, որ իւր նամակներից մէկի մէջ, ուղղուած Հերցէնին, գրում էր, թէ «КОЛОКОЛ-ը ընկաւ այն օրից, երբ Օգարև գերակշռող մասնակցութիւն ունեցաւ թերթի խմբագրման մէջ», այսինքն երբ КОЛОКОЛ-ը «ռուսական սօցիալիզմի դրօշը պարզեց... Մեր խորին համոզմունքով այդ օրուանից КОЛОКОЛ-ը մի աստիճան վեր բարձրացաւ, իսկ ցածում մնացածները մոլորուեցին և աչքից կորցնելով թերթի մակարդակը, յստակատեսութեամբ երևակայեցին, թէ ընկել է, որ էլ չի երևում...»

*
*
*

Այս ուղղութեամբ КОЛОКОЛ-ը հրատարակուեց մինչև 1867 թուի յունիսը։ Հերցէնը դեռ 1864 թ. թողել էր Լօնդօնը և տեղափոխուել էր Զուրիցերիա, թերթի խմբագրումը յանձնելով Օգարևին։ Հերցէն այս տարիներին մի ուրիշ խնդրով էր զբաղվում. նա աշխատում էր ծանօթացնել երոպական հասարակութեան ռուս ժողովրդի հետ։ Յայտնի են նրա նամակները Փրանսիացի պատմաբան Միշլէին։ Հերցէն աշխատում է հեր-

քիւ թիւը հասկացողութիւնները ուսն ժողովրդի վերաբերմամբ, որին պատկերացնում էին որպէս մի խումբ, յամբ ամբոխ, մարդկային արժանապատուութեան մասին գաղափար չունեցող, ինքնուրոյն ձեռներեցութիւնից միանգամայն զուրկ, որ որպէս գործիք միջազգային ժանդարմի դերը միայն կարող է կատարել: Հերցէն այստեղ էլ ուսն լուսն ու մունջ ժողովրդի երդուեալ պաշտպանն է հանդիսանում. «գուք ծանօթ չէք ուսն ժողովրդին. նա ստեղծագործող մեծ ոյժ է պարունակում. բաւական է, որ Պետրոս Մեծից 100 տարի յետոյ ծնուել են Պուշկին և Կոլցով». այս ոգով Հերցէն և լոպական զանազան օրգաններում գրում է յօդուածներ, գիմուններ:

Վեց ամսեայ դադարից յետոյ 1868 թուի յունուարին նորէն հրատարակվում է КОЛОКОЛ-ը, բայց այս անգամ Փրանսերէն լեզուով. այդ ցոյց էր տալիս, որ Հերցէն իւր խօսքը ուղղում էր ոչ թէ հայրենիք, այլ լուսաւորուած հարևաններին: այդ շրջանում Հերցէն ապացուցանում է, որ Ռուսաստանի համար անհրաժեշտ է մի «մեծ ժողով» (grand conseil), որ կլինի սահմանադիր ժողով և հնարաւորութիւն կտայ լայնածաւալ պետութեանը «առանց ցնցումների» (sans secousses) վերափոխել կառավարական ձեւը...

Կարծես ըմբռնելով Հերցէնի այս դատողութեան ճշմարտութիւնը, հեռատես Ադեքսանդր Բ. Կայսրը Լօրիս—Մելիքեանի միջոցով պատրաստում էր իրագործել և այդ անհրաժեշտութիւնը, բայց անակնկալ դէպքերի պոռթկումը 1881 թուի մարտի մէկին խանգարում է այդ մտադրութեան իրականացումը:

Ֆրանսերէն լեզուով КОЛОКОЛ-ը մեծ յաջողութիւն չէ ունենում. 15 համար տպուելուց յետոյ տարուայ վերջը КОЛОКОЛ-ը ընդմիշտ դադարում է: Դրանից յետոյ Հերցէն հրատարակում է Полярная звезда-ի ութերորդ և վերջին հատորը: Իւր կեանքի վերջին տարին Հերցէն խաղար չէ կարողանում անցկացնել, այդ ժամանակներում էմիգրանտների—գաղթականների նոր սերունդն էր արդէն գլուխ բարձրացրել. հնի և նորի փոխադարձ անհասկացողութիւնը և պատճառ է դառնում փոխադարձ ատելութեան: Նորերը իսկութեամբ չէին գնահատում Հերցէնի գաղափարները և արժանիքը և ծաղրում էին նրան, իսկ Հերցէն զարմացած էր մնացել նորերի վարած կենցաղին, թերուսութեանը և խորշում էր նրանցից:

Վշտացած սրտով Հերցէն վախճանվում է Փարիզում 1870 թ. յունուարի 9-ին. նրա աճիւնները ժամանակաւորապէս յանձ-

նվում է Փարիզի Père Lachaise գերեզմանատանը, իսկ յետոյ փոխադրվում է Նիցցա, ուր և գտնվում է մինչև հիմա, վրան կանգնեցրուած է մի հոյակապ արձան:

Վ Ե Ր Զ Ա Բ Ա Ն

Այսպիսով դադարեց ստեղծագործող մարի որոնումների շարանը. որ անխղճիօրէն կապուած է ուս հասարակութեան պատմութեան հետ: Անհատական շատ քիչ բան, համարեա ոչինչ չկայ նրա կենսագրութեան մէջ, եղածները հասարակական գունաւորում են ստացել և ամենասուր դասաւորութեամբ անգամ չեն խանգարել Հերցէնին կատարելու իւր հասարակական պարտականութիւնները: Այս է ահա Հերցէնի անհատական կեանքի դաստիարակող կողմը:

Վերջում ես կուզեմ մի քանի խօսք նուիրել Հերցէնի և Կարլ Մարկսի փոխյարաբերութիւնների մասին, որովհետեւ այդ զուգադրութիւնը աւելի կը պարզէ երկու մեծ մտածողների պատմական դէմքը: Հերցէն և Կ Մարկս մտերիմներ չեն եղել, թէև հնարաւորութիւն ունէին իրար մտերմանալու: Կարծես տարօրինակ է, թէ ինչու այս երկու մէծ ժամանակակիցները, որ այնքան երկար ապրել են միեւնոյն քաղաքում, այնպէս օտար էին միմիանց և թշնամաբար էին վերաբերվում իրար. զարմանքը աւելի է սաստկանում, եթէ ինկատի ունենանք, որ թէ Հերցէնը և թէ Կ. Մարկսը դաստիարակուել են մէկ ուսուցչի—Սէն-Սիմոնի գրքե-

րով: Մակսիմ Կովալևսկին պատմում է մի քանի յուշեր Կ. Մարկսի մասին, թէ ինչպէս անուանի տնտեսագէտը մեծ ոգևորութեամբ պատմել է իրեն պատանեկան այն ոգևորութեան մասին, որ ունեցել է Սէն-Սիմոնի հետ ծանօթանալիս¹⁾: Նոյնպիսի ոգևորութեամբ հանդիպել է և Հերցէնը Սէն-Սիմոնի գաղափարներին, ինչպէս տեսանք: Երկուսի միջի կռուախնձորը պէտք է համարել ազգային հարցը, չնայած որ այս մասին նրանք երբէք չեն վիճել: Կ. Մարկսը, ինչպէս յայտնի է, չէր ընդունում ազգային հարցի կարևորութիւնը²⁾։ Նա այդ համարում էր անցանկալի խոչնդոտ և արգելք սոցիալական հանուր յեղաշրջման համար: Մինչդեռ Հերցէնը գիտակցում էր ազգային հարցի ամբողջ կարևորութիւն (այդ կողմից նա աւելի մօտ է Ֆերդինանդ Լասսալին.) Հերցէնը ռուս ժողովրդի մէջ տեսնում էր կուսական, դեռ ևս ձեռք չտուած ուժեր. նա ասում էր, որ

1) Այս մասին աւելի մանրամասն տես իմ յօդուածը «Недѣля Вѣстника Знания»—1912, № 21:

2) Մի քանի մարկսիստներ, կարծես իրենց ուսուցչին արդարացնելու համար, ասում են, թէ նա ժամանակ չէ ունեցել ազգային հարցով զբաղուելու...

ռուս ժողովուրդը կոչուած է մեծագործութեան համար: Ազգային կուլտուրայի բարձրացումը նա համարում էր մի անհրաժեշտ պայման սոցիալական յեղաշրջման: Իսկ Կ. Մարկսը Հերցէնի ազգասիրութիւնը անուանում էր «կեղծ և քսու վերաբերմունք դէպի սոցիալական յեղաշրջումը»: Բայց այդ չէր խանգարում, որ կողմնակի կերպով Մարկսը ընդունէ Հերցէնի դերազանցութիւնը գաղափարի տեսակէտից:

Չնայած այս սկզբունքային տարբերութեան, կար մի ընդհանուր գիծ երկու մտածողների միջև, այդ նրանց վերաբերմունքն էր դէպի քաղաքական յեղափոխութիւնը, որ շատ տարբեր է սոցիալականից. Հերցէնը և Մարկսը անհամակրանքով էին վերաբերվում նրանց, որոնք լրջութիւնից հեռու, յեղափոխականի ծերանի են հազել և կոյր ամբոխին առաջնորդում են դէպի արիւնահոսութիւն. Հերցէն աստիճանական անընդհատ զարգացման կողմնակից էր. նա չէր վախենում «постепенность» բառից. ճիշտ է, նա մտերիմ էր իտալական ազգային հերոս Մաձինին, որ երազում էր մօտալուստ քաղաքական յեղաշրջման մասին, բայց Հերցէն նրա մէջ աւելի գնահատում էր իտալական ազգային հերոսը և օգնում էր նրան, ինչով որ կարող էր: Իսկ Մարկսը մարտն-

չում էր Մաձինի հետ, համարելով նրա գործիակերպը սխալ և աննպատակալարմար: Հերցէնը Պրուդոնի երկրպագուն էր, նրան դուր էր գալիս Պրուդոնի վառվռուն յեղափոխութեան ժխտումը, ամեն տեսակի դժգոհանքի դէմ պայքարելը, հասարակական յարաբերութիւնների սուր քննադատութիւնը, նրա ընդունակութիւնը՝ անվախ և բարձրաձայն տեսլու աշխարհ, ինչ որ մտածում է, երբէք չը հոգալով աշխարհին, թէ ում համար անհաճոյ է այդ: Պրուդոնի այս յատկութիւնները շատ մօտիկ էին Հերցէնին էլ, և դրա համար էլ նա չէր կարող չը սիրել Պրուդոնին: Իսկ Կ. Մարկսը չէր ընդունում Պրուդոնի անիշխանական գաղափարները և չէր կարող բարեկամական վերաբերմունք ունենալ ինչպէս Պրուդոնի, նոյնպէս և Բակունինի հետ, որոնք ցանկանում էին մասսայի տրամադրութիւնը միշտ զրգուած պահել և զրանով հասնել յեղաշրջման: Հերցէնը, ինչպէս տեսանք, օգնում էր Բակունինին, թէև համաձայն չէր նրա տեսութիւնների հետ:

Եւ Բակունին էր իսկապէս պատճառը, որ Հերցէնը անհամակրական, մինչև իսկ թշնամական վերաբերմունք ուներ դէպի Մարկսը. այդ անհամակրանքը և թշնամութիւնը հիմնուած էր անձնական տրամադրու-

թեան վրայ և բնաւին կապ չունէր Մարկսի ուսմունքի հետ: Հերցէն չէր համակրում Մարկսին որպէս մարդ, որովհետև Մարկսը շատ ստոր վարուեց Բակունինի հետ՝ նրան նուաստացնելու և ինտերնացիօնալից արտաքսելու համար, որովհետև Բակունինը ուժեղ մրցակից էր նրան. մինչև իսկ Մարկսը կանգ չ'առաւ Բակունին ուսական լրտես (շպիրտ) յայտարարելու առաջ, այն Բակունին, որ գերմանացիների համար դատապարտուած էր մահուան պատժի և հազիւ ազատուեց սակսօնայի դահճի ձեռից: Հերցէն չէր կարող սիրել այդպիսի նեղսիրտ և փոքրոգի նախանձոտ մարդուն, բայց այդ չէր խանգարում. որ Հերցէնը յարգանքով վերաբերուէր Մարկսի ուսմունքին, և ինչպէս տեսանք, նա յաճ անարխիզմի պարագլուխների հետ սերտ բարեկամութեան, Հերցէն ինքնաբերաբար հասաւ սօցիալիզմին, որ մի անհրաժեշտ օպօզիցիա է կապիտալիստական ժամանակակից կուլտուրային, բարոյեց սօցիալական յեղաշրջման գաղափարը, ինչպէս և գերմանական մեծ տնտեսագէտը՝ Կ. Մարկսը:

ԱՂԲԻՐՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿ

Сочинения А. И. Герцена, издание Павленкова, 1907 թ. 7 հատորով.

Герценъ, Вѣтринскаго, 1907.

Герценъ, Богучарскаго, 1912.

«Русская Мысль», «Русское Богатство», «Вѣстникъ Европы», «Современникъ» (նոր շրջան) և «Современный Миръ» ամսագրերի վերջին տարիների համարները, ինչպէս և Սկարիչսկու, Իվանով Ռազումսկիի, Օլսանկո—Կուլիկովսկու և ուրիշների կազմած դասագրքերը ու գրականութեան տեսութիւնները:

Ի նկատի եմ ունեցել և Մ. Մ. Կովալսկու, Ֆ. Ի. Ռոդիչևի: Պ. Ն Միլիւկովի և և այլոց հրապարակական դասախօսութիւններն և ճառերը Հիւրգէնի մասին 1911 և 1912 թ. թ. Պետրոգրադում:

ԳԼՈՒԽՆԵՐԻ ՑՈՒՑ

Ներածութիւն	5
I	8
II	12
III	21
IV	24
V (1812—34)	28
VI (1835—1842)	34
VII (1842—1847)	41
1. Անհատ և հասարակութիւն	49
2. Կանանց մասին	54
3. Սիրոյ մասին	58
4. Գիտութեան մասին	62
5. Արեւմտականներ և սլավեանֆիլներ	66
VIII (1847—1852)	74
IX (1853—67)	83
Վերջաբան	97
Աղբիւրների ցուցակ	102

1875-1876

1876-1877

1. 1875-1876
2. 1876-1877
3. 1877-1878
4. 1878-1879
5. 1879-1880
6. 1880-1881
7. 1881-1882
8. 1882-1883
9. 1883-1884
10. 1884-1885
11. 1885-1886
12. 1886-1887
13. 1887-1888
14. 1888-1889
15. 1889-1890
16. 1890-1891
17. 1891-1892
18. 1892-1893
19. 1893-1894
20. 1894-1895
21. 1895-1896
22. 1896-1897
23. 1897-1898
24. 1898-1899
25. 1899-1900
26. 1900-1901
27. 1901-1902
28. 1902-1903
29. 1903-1904
30. 1904-1905
31. 1905-1906
32. 1906-1907
33. 1907-1908
34. 1908-1909
35. 1909-1910
36. 1910-1911
37. 1911-1912
38. 1912-1913
39. 1913-1914
40. 1914-1915
41. 1915-1916
42. 1916-1917
43. 1917-1918
44. 1918-1919
45. 1919-1920
46. 1920-1921
47. 1921-1922
48. 1922-1923
49. 1923-1924
50. 1924-1925
51. 1925-1926
52. 1926-1927
53. 1927-1928
54. 1928-1929
55. 1929-1930
56. 1930-1931
57. 1931-1932
58. 1932-1933
59. 1933-1934
60. 1934-1935
61. 1935-1936
62. 1936-1937
63. 1937-1938
64. 1938-1939
65. 1939-1940
66. 1940-1941
67. 1941-1942
68. 1942-1943
69. 1943-1944
70. 1944-1945
71. 1945-1946
72. 1946-1947
73. 1947-1948
74. 1948-1949
75. 1949-1950
76. 1950-1951
77. 1951-1952
78. 1952-1953
79. 1953-1954
80. 1954-1955
81. 1955-1956
82. 1956-1957
83. 1957-1958
84. 1958-1959
85. 1959-1960
86. 1960-1961
87. 1961-1962
88. 1962-1963
89. 1963-1964
90. 1964-1965
91. 1965-1966
92. 1966-1967
93. 1967-1968
94. 1968-1969
95. 1969-1970
96. 1970-1971
97. 1971-1972
98. 1972-1973
99. 1973-1974
100. 1974-1975

1875-1876

Հառվում են Գ. ՏԼԻՆՔԻՆԻ
ի շարադրութիւնները. —

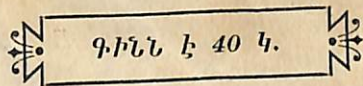
1) Շանթ, նրա երկերը և «Հին Աս-
տուածներ» գրքան, Թիֆլիս. 1913. 20 կողմ.

2) Что такое Экспериментальная пе-
дагогика? Կարս, 1913. 15 կողմ.

3) Ռուսական վանքերը Ֆինլանդիա-
յում, ս. Էջմիածին, 1914. 15 կողմ.

4) Ազգային երկու մեծութիւններ, ս.
Էջմիածին, 1914. 3 կողմ.

5) Հերցէն, գինը — 40 կողմ.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0322269

